

ПРЕГЛЕД РАЗВОЈА ИСТОРИОГРАФИЈЕ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА У СРБИЈИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА, НАСТАЛЕ ОД 1945. ДО 1973. ГОДИНЕ*

После двадесетпетогодишњег рада на историју радничког покрета Србије, периода 1918—1941. указује се потреба да се постигнути резултати сумирају, анализирају и оцене, да се утврди којим је проблемима и периодима поклањана већа пажња, који су боље обрађени и изучени, а осим тога, да се установи шта је остало занемарено, што се такође мора обрадити, да би се после свега тога могло приступити писању једне целовите синтетизоване историје радничког покрета у Србији између два светска рата.

Овом прегледу није циљ да пружи исцрпне одговоре на сва постављена и непостављена питања, јер одговор појединца може само да послужи као основа и подстицај за дискусију о тим проблемима. Покушаћемо у излагању да укажемо на то шта је друштво учинило да би омогућило изучавање историје радничког покрета и, зависно од тога, какви су резултати постигнути. При томе ћемо настојати да покажемо када почиње рад на историји радничког покрета у Србији, каквог су квалитета били први радови, као и они који су за њима следили, то јест како су нарастали квантитативно и квалитативно. Следећи историографију радничког покрета у Србији између два светска рата настојаћемо да радове групишемо хронолошки и тематски, да истакнемо битне карактеристике у прилазу и начину обраде појединих проблема, то јест тежићемо да у оквиру одређених хронолошких целина групишемо радове по тематици и проблемима, одвајајући научне од публицистичких радова. При томе ћемо узети у обзир и радове који су по тематици општејугословенски, у чијим је оквирима у одговарајућој мери обрађена и Србија, као и оне које третирају општејугословенске проблеме; међутим, због бројности ових радова нећемо се моћи на њима задржавати.¹ Радове који се односе непосредно на Србију приказаћемо детаљније. Указујемо да нам је велику тешкоћу у раду причињавала чињеница да је у нас написан врло мали број објективних критичких приказа (готово искључиво су информативни) на радове из историје радничког покрета, на које би аутор требало да се ослони при писању оваквих прегледа.

Рад на прикупљању грађе и изучавању историје Партије и историје радничког покрета наше земље као део задатка на марксистичко-лењинистичком изучавању проблематике наше земље по-

* Рад је поднет као реферат за дискусију на саветовању о историографији радничког покрета у Србији 1918—1941, одржаном 22. јуна 1973. Рукопис је донет материјом за период до краја 1973. године.

¹ Указујемо да је у овим радовима писала Милена Гецић, *Posleratni radovi o istoriji radničkog pokreta i Skoja između dva svetska rata*, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1—2, 1969, 150—171.

чиње од 1948. године, када су ови задаци постављени на Петом конгресу КПЈ.²

Ради извршења задатака које је Пети конгрес поставио у вези са партијском историјом формирана су историјска одељења при ЦККПЈ и централним комитетима комунистичких партија у републикама. Као први задатак пред те нове партијске установе постављено је прикупљање и сређивање историјске грађе, докумената, литература, фотографија и свег другог што би могло послужити као извор за изучавање историје Партије. На овом послу ангажован је један број партијских радника и већи број асистената историчара. Још док је рад на прикупљању и сређивању архивских фондова био у току, постепено се приступило обради појединих тема из историје Партије. Прерастањем историјских одељења у историјске институте, израдом пројеката и дугорочних планова ових установа створена је научна основа са новим кадровима за организовану научну обраду историје радничког покрета. Тиме је решен и проблем несразмере у броју научних кадрова за изучавање „даље и ближе“ историјске прошлости, који се пре двадесет година постављао као проблем у историјској науци у нас.³

Потребно је истаћи да су на целокупну активност историчара радничког покрета Србије ставиле свој печат значајне прославе Јубиларне годишњице радничког покрета и низ локалних регионалних прослава годишњица разних догађаја из наше прошлости, којим поводом су објављени и многи радови. Ова практична потреба је и условила организованији приступ изучавању историје радничког покрета, тако да тек од прославе четрдесетогодишњице Партије историчари показују интересовање за ову проблематику и почињу да раде на њеном изучавању, у оквиру института а и ван њих. До тог времена проблематиком радничког покрета бавили су се претежно политичари, новинари и само изузетно научни радници. Због таквог начина у приступању обради историје радничког покрета настала литература је по свом карактеру врло разноврсна. Ту су пре свега приручници, затим политички реферати, политичко-научни радови и, на крају, озбиљни научни радови који се, опет по проблематици деле: на радове из историје Партије, историје синдиката и историје омладинског покрета. Овакав редослед појављивања радова био је једним делом условљен и стањем архивске грађе, која се временом сређивала, богатила и попуњавала.

И док озбиљнији радови из историје радничког покрета настају тек од 60-их година, стручном и систематском издавању грађе приступило се још много раније, па ћемо овај рад почети приказивањем зборника грађе.

Зборници грађе

Да би се ширем кругу људи омогућило да се упозна са документима о партијској историји а научним радницима дали сабрани

² На V конгресу КПЈ 1948. о основним задацима КП каже се: Систематски развити рад на марксистичко-лењинистичком изучавању проблематике наше земље. Организовати рад на изради, изучавању историје наше Партије, историје радничког покрета наше земље, историје народноослободилачке борбе и проблема изградње социјализма код нас. Овај задатак треба схватити као један од најважнијих предуслова за идеолошко образовање партијских кадрова и васпитање маса у духу социјализма. (V конгрес КПЈ, Београд 1949, 177).

³ Miroslav Đorđević, *O perspektivama razvitka naše istorijske nauke*, Pregled, Sarajevo, br. 1, 1957, 213.

материјали за студијску обраду, прво се приступило публиковању грађе. У ту сврху поменута историјска одељења при централном комитетима почела су да публикују зборнике грађе под називом *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*. Ових зборника је изашло 7, али ћемо се ми задржати само на II тому, пошто он доноси материјале са конгреса и земаљских конференција КП Југославије у времену од 1919. до 1937. године.⁴

Документи објављени у овом тому *Историјског архива* КП Југославије прештампани су из разних легалних и илегалних партијских издања, из легалне и илегалне партијске штампе или пак са оригиналних докумената и преписа којима је располагао Архив ЦККП Југославије: обухваћени су документи који се односе на Конгрес уједињења; Вуковарски конгрес КП Југославије; Трећу земаљску конференцију; Трећи конгрес; Четврти конгрес КП и Четврти земаљску конференцију КП Југославије. Као прилози дати су документи о НРПЈ и материјали о спору у Партији; документи ЦККП из периода 1935—1937. године; Комунистичка интернационала и КП у раздобљу 1922—1928. Ови документи омогућавају загледавање ставова руководства Партије о најважнијим питањима из њене прошлости: националном, питању фракцијских борби и односу Коминтерне према Комунистичкој патрији Југославије. На чињеницу да су многи партијски ставови били погрешни у ситуацији у коју су донесени и да захтевају критичка објашњења и оцену, а да је таква анализа једино могућа ако се на конкретним материјалима проуче сви услови и околности које су утицале на доношење таквих ставова, указао је Јован Марјановић у својој расправи објављеној поводом издавања *Зборника грађе Историјског архива КП Југославије*.⁵

У част четрдесетогодишњице Комунистичке партије Југославије Едид Хасанагић је објавио збирку изабраних докумената КП из периода 1919—1941.⁶ Основне историјске изворе у овој збирци представљају објављени и необјављени архивски документи и чланци из штампе, првенствено они документи који потичу од централних форума КП Југославије, нарочито прогласи и резолуције са партијских конгреса и конференција. Документи су подељени по следећим поглављима: КП и прве године њене делатности, 1919—1921; делатност КП од 1921. до 1941; Комунистичка партија Југославије под ударом терора; интернационализам КП Југославије. Чињеница да се приређивач није определио ни искључиво за тематски нити пак за хронолошки принцип указује да није било плански разрађене концепције о издавању извора, што је свакако последица журбе у припремању издања. Но без обзира на све притичке примедбе које су изречене на рачун ове збирке⁷, сматрамо је корисном јер допуњује историјску грађу из историје Партије и чини је приступачном ширем кругу историчара и јавности.

⁴ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том II, Конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919—1937, Београд 1949, 498. — Пре појаве ове збирке објављена су нека документа и то: у листу *Комунист* бр. 1. за 1946. материјали Пете конференције КПЈ 1940. године у Загребу и у часопису *Комунист* бр. 2. за 1947. неколико чланака из листа *Proleter* из 1939. и 1940. године.

⁵ Јован Марјановић, *Из историје Комунистичке партије Југославије*, *Историјски гласник* 1949, III, 3—24.

⁶ *Izabrani dokumenti KP Jugoslavije 1919—1941*. (priredio Edid Hasanagić), Zagreb 1959, 316.

⁷ Јулијана Врчинац, *Неке примедбе уз збирку КПЈ 1919—1941*, *Историјски гласник*, 3—4, 1959, 96—103.

Треба поменути и грађу коју је објавио Јосип Видмар у *Архивском вјеснику* као прилог грађи за историју радничког покрета и КП у Војводини у периоду 1919—1929. године, који је уза сву покументи од општејугословенског значаја.

Указаћемо и на *Зборник грађе за историју радничког покрета и КП у Војводини* у периоду 1919—1929. године, који је уза сву потребну методолошку стручност издала Дивна Албуљ; у њему се такође могу наћи документи значајна за цео раднички покрет Југославије.⁸ Грађа у овом Зборнику састоји се претежно од поверљивих нарадаба, упутстава, информација, потерница Министарства унутрашњих дела Краљевине СХС и његових подређених органа против радничког покрета и КП Југославије. Настала у периоду када су наша знања, с обзиром на степен изучавања до којег се дошло у проучавању историје радничког покрета, била знатно богатија, ова збирка је очигледан пример колико се напредовало и у начину публиковања извора.

Поводом педесетогодишњице октобарске револуције појавила се публикација *Октобар у Југославији 1918—1945*.¹⁰ Она садржи избор докумената о годишњицима Октобра у Југославији и о томе како се он пробијао у нас, што истовремено сведочи о условима и животу рада КП и њеној организационој и идеолошко-политичкој моћи.¹¹

Институт за историју радничког покрета Југославије објавио је поводом педесетогодишњице КП Југославије фототипско издање *Пролетера*, илегалног органа КП од 1929 године, и учинио приступачним ширем кругу заинтересованих један од прворазредних извора за делатност КП после 1929. године. *Пролетер* је за штампу припремила Катарина Рашић-Михаиловић, уредник је Перо Морача, а аутор увода о штампању *Пролетера* у илегалним условима је Милован Босић.¹²

Следећу групу публикација која чини грађу за историју радничког покрета чине чланци и говори истакнутих револуционара и учесника у покрету. Један од првих збирки из ове серије појавила се 1957. године. То су *Изабрани чланци и говори Живка Јовановића* са предговором и у редакцији Чедомира Бурђевића.¹³ Овде спада и књига изабраних чланака Аугуста Цесарца; избор чланака сачињено је Нусрет Сеферовић, који је уједно написао и предговор, поговор и додао напомене. У овој збирци од посебног значаја је чланак *Национално питање и наши задаци*, у којем се објашњавању и решавању националног питања прилази са марксистичких позиција.¹⁴

⁸ Josip Vidmar. *Prilozi građi za povijest 1917—1918. sa osobitim obzirom na razvoj radničkog pokreta*, *Arhivski Vjesnik* I, 1958. 11—173. i *Prilozi građi za historiju radničkog pokreta i KPJ 1919*. *Arhivski Vjesnik*, II, 1959, 7—227.

⁹ Дивна Албуљ, *Грађа за историју радничког покрета и КПЈ у Војводини 1919—1929*. Сремски Карловци, 1966, 665.

¹⁰ *Oktobar u Jugoslaviji 1919—1945*. Београд 1967, 816.

¹¹ О овој публикацији више опширније у приказима Вране Петрановића, *Oktobar u Jugoslaviji 1918—1945*, Београд 1967, *Prilozi za istoriju socijalizma* V, 1968; Славољуба Цветковића *Socijalizam* 1968, XI, 3; Зорана Лакића *Историјски записи* 1968, XXI, књ. XXV, 2; Мила Тодоровског *Гласник на Институтот за национална историја* 1967, XI, 2.

¹² *Proleter*, орган СК КПЈ 1929—1942. Београд, 1968, 897.

¹³ *Чланци и говори Живка Јовановића*, Избор и редакција са предговором Чедомира Бурђевића, Београд 1957, 247.

¹⁴ August Cesarec. *Izbor članaka*. Београд 1962, 401. (Прикази: Бранко Пејић, *Наша стварност* 1962, XVI 5; Александар Милетић, *Историјски гласник* 1964, 1; Стипе Шувар, *Наше теме* 1962, VI, 6.

У 1962. години појавила се и збирка докумената *Изабрани списи Филипа Филиповића*.¹⁵ Избор и редакцију докумената за ову збирку обавио је Едиб Хасанагић. Поред изворног текста, штампаног у две књиге, где се дају чланци, расправе и говори Филипа Филиповића, уз другу књигу се објављује библиографија свих дотле сакупљених и познатих радова Филипа Филиповића. И поред тога што је један део Филиповићевих радова остао необјављен, а библиографија у објављеној књизи није најпотпунија, публиковање *Изабраних списа Филипа Филиповића* омогућује непосредан увид у радове необично плодног публициста и истакнутог руководиоца револуционарног радничког покрета Југославије.

Институт за историју радничког покрета Југославије покренуо је 1964. библиотеку под називом Списи и говори активиста југословенског радничког покрета. У издању ове библиотеке изашло је пет књига изабраних списа Моше Пијаде.¹⁶ У прве две књиге изложен је, хронолошким редом, већи део текстова аутора писаних у раздобљу 1921—1941. године. У књигама су аутентични радови Моше Пијаде штампани по свим савременим методима публиковања историјске грађе, пропраћени научним апаратом који, поред напомена и објашњења, регистра личних имена и скраћеница, садржи и преглед листова и часописа, библиографију свих досад сабраних списа Моше Пијаде и хронологију његовог живота и рада. Вредност је ових списа не само у томе што читаоцу пружају могућност да се упозна са личношћу Моше Пејаде већ му омогућавају да стекне знање о прошлости Комунистичке партије Југославије, јер се редакција при избору радова „определила за оне написе аутора који би могли да послуже првенствено као извори за историју КП и револуционарног радничког покрета“.

Ретка броштура Косте Новаковића *Македонија — Македонцима, земља земљорадницима*, која је први пут прештампана 1959. године, постала је приступачнија читаоцима поновним објављивањем у издању чачанског *Гласа* 1966. године у редакцији Данча Зографског, који је указао на време у којем је она настала и на њен значај. Посебну вредност овог издања чини аутобиографија писца и списак чланака Косте Новаковића, што је дала Убавка Вујошевић.¹⁷

Поред ових значајних збирки докумената указаћемо на још неке појединачне документе који могу бити од интереса за историчаре радничког покрета. У *Прегледу* 1959. године објавио је Финци Мони документе или одломке из докумената са коментарима, као што су: *Статут жена социјалиста (комуниста) усвојен на Оснивачком конгресу КПЈ*; *Забрана НРПЈ 1924*; *Летак Републиканског савеза радника и сељака за Народну скупштину 1927*; *Забрана приказивања изложбе уметничке групе „Земља“ 1935. године*.¹⁸ Неке документе са коментарима који се односе на студентски покрет публиковала је Јелена Поповић у архивском *Прегледу* 1966. године.¹⁹ Убавка Вујошевић обелоданила је нове податке о делатностима Филипа Филиповића

¹⁵ *Izabrani spisi Filipa Filipovića*, Izbor i redakcija Ediba Hasanaagića, Beograd 1962, књ. I—II, 662.

¹⁶ *Izabrani spisi Moše Pijade*, том I, књ. II, Beograd 1964, 945. књ. III 1965, 333 књ. IV и V 1966, 506, 1102.

¹⁷ Коста Новаковић, *Македонија Македонцима! Земља земљорадницима!*, Чачак 1966, 154.

¹⁸ Finци Мони, *Neki dokumenti iz istorije Komunističke partije*, *Prehled* 1959, br. 1.

¹⁹ Јелена Поповић, *Нека документа из студентског покрета на Београдском универзитету 1936*, *Архивски преглед* 1 и 2, Београд 1966, 143—146.

као и писма Илије Милкића упућена Лењину и Комунистичкој интернационали 1918—1921. године.²⁰

Последњи прилог објављен као грађа из историје радничког покрета чини аутобиографија Симе Марковића, коју је објавио са врло корисним упутним коментарима Славољуб Цветковић.²¹ Он је указао на значај овог документа као прворазредног извора за познавање мишљења и ставова вођа десне фракције у Партији, као и својеврсног сведочанства о времену, месту и околностима у којима је аутобиографија настала.

Навешћемо и једну збирку докумената публицистичког карактера. Поводом двадесетогодишњице устанка и народне револуције изашла је из штампе збирка докумената *Корак дуг 40 година* у којој су објављени документи из историје развоја и делатности Савеза трговачких помоћника и Савеза келнерских радника Србије.²² Писана са намером да „данашњим генерацијама радника трговине, угоститељства и туризма на што лакши и популарнији начин“ представи историјат класне борбе поменутих радника, ова збирка нема неке веће вредности. Новински чланци или делови чланака, резолуција и сећања дати су у оригиналу у оноликој мери колико је то одговарало ауторима текста, без напомена и било каквих објашњења неопходних за једну збирку докумената. Оригинални текстови укомпоновани су у коментаре, који у једном свом делу тумаче саме документе, а у другом дају историјске оквире у које се тај документ уклапа.

На основу приказаних збирки докумената пада у очи да је досад највећа пажња поклањана грађи за историју Партије као и то да су објављивани углавном кључни документи централних партијских органа, конгресни материјали, пленумске резолуције и друга грађа сличног карактера. Недостају материјали који би осветљавали конкретне догађаје у раду и животу организација. Исто тако примећује се да изворна грађа из проблематике синдикалног покрета није досад систематски ни сакупљана ни објављивана. Нема ни једног зборника научно издате грађе посвећене синдикалном покрету Србије између два рата, као што је то учињено за период закључно са завршним конгресом социјалдемократским 1919. године. Такође указујемо да је веома рађено на публиковању грађе о омладинском покрету. Поред ретких појединачних докумената, постоји и збирка која је само то по наслову, јер ни она нема искључиво изворних материјала везаних за омладинску проблематику.²³ Сматрамо да треба и даље наставити са систематским објављивањем зборника грађе да би се ширем кругу истраживача учинио приступачним архивски материјал везан за Партију и раднички покрет који је расут по разним фондовима не специфичних партијских архивских установа.

Мемоарска литература

Међу објављеним сећањима свакако најважније место заузима зборник сећања активиста југословенског револуционарног раднич-

²⁰ *Novi podaci o delatnosti Filipa Filipovića* (dokumenta priredila U b a v k a V u j o š e v i ć), *Prilozi za istoriju socijalizma* 3, Beograd 1966, 355—376; *Pisma Ilije Milkića upućena Lenjinu i Komunističkoj internacionali 1918—1921*, *Prilozi za istoriju socijalizma* V, Beograd 1968, 539—578.

²¹ Slavoljub Cvetković, *Dr Sima Marković* (Prilog za biografiju), *Prilozi za istoriju socijalizma* VII, Beograd 1970, 397—415.

²² *Корак дуг 40 година*, (Збирка документованих чланака и репортажа из историје класне борбе трговинских и угоститељских радника Србије, уредник Љубиша Ристовић), Београд 1961, 448.

²³ *Материјал о омладинском покрету до рата*, видети опширније М. Гецић, н. н., 156.

ког покрета под насловом *Четрдесет година*, чији је одговорни уредник Перо Морача.²⁴ Објављене су 4 књиге сећања, од којих се прва односи на период од 1918. до 1929, друга на раздобље од 1929. до 1935; трећа и четврта на период од 1935. до 1941. Сећања се дају тематски, доста су вредна и богата, али пада у очи да се више контактирало са преживелим учесницима покрета, а мање истраживало по архивима, тако да су изостала и нека врло важна сећања, на пример Лазе Вукићевића, која се чувају у Институту за историју радничког покрета Србије, а која би била драгоцену допуна поглавља: „Октобарска и мађарска револуција и Југославија“ у овом издању. Указујемо да су објављена сећања значајна као извор из историју Партије, синдиката и омладинског покрета.

За историчаре радничког покрета од посебног су значаја објављена сећања учесника покрета, на пример Родољуба Чолаковића, Тодора Вујасиновића и др. Родољуб Чолаковић је објавио *Кућу оплакану* и *Казивања о једном поколењу* у две књиге.²⁵ У књизи *Кућа оплакана* аутор се задржава искључиво на описивању живота проведеног у тамници од 1921. до 1932. године. Док се у *Казивању о једном поколењу* поред личних момената приказују и прилике у југословенским земљама у време и после првог светског рата. При писању својих књига, поред својих сећања, аутор се користио и историјским изворима (штампом и другим). Саопштавајући нам о свом животном путу Чолаковић даје портрете многих личности и бораца са којима се сретао и радио у чија су прошлост и рад нераздвојно везани за историју Партије. С обзиром да потичу од истакнутог и врло образованог револуционара, *Казивања о једном поколењу* представљају својеврстан прилог мемоарској литератури.

Своја сећања на илегалан рад у времену 1930—1941. године Тодор Вујасиновић је описао у књизи *Мучне године*.²⁶ Све што је у књизи, лично је доживљено и представља важан извор за познавање прилика илегалног рада и људи који су у то време носили одговоре партијске функције, као што су Веселин Маслеша, Благоје Паровић и други који су у то време деловали у Београду. Значајан је и приказ фракционаштва покрајинског руководства и Покрајинске конференције у Београду и велике провале 1935. године, а затим приказ деловања и развоја Партије у Краљеву. Грка Јанкез је у књизи *Записи илегалца* изложио своја сећања на револуционарни рад од 1918. до 1941. у Хрватској (Загребу, Бјеловару и др.) и Србији (Зајечару, Крагујевцу и другим местима).²⁷

У *Годишњаку града Београда, 1959*, посвећеном четрдесетогодишњици оснивања Комунистичке партије Југославије 1919—1959. године, има неколико веома вредних мемоарских прилога који дају нове податке о омладинском покрету између два светска рата, а посебно о делатности студената у том периоду, као што су сећања

²⁴ *Četrdeset godina, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, Beograd 1960, knj. I, 418, knj. II, 420, knj. III, 506 i knj. IV, 458.

²⁵ Rodoljub Čolaković, *Kuća oplakana*, Zagreb, 1947, 219; *Kazivanje o jednom pokolenju*, Zagreb 1964, 449; *Kazivanje o jednom pokolenju*, knj. II, Sarajevo 1968, 551. (Прикази: Ратко Божовић, *Socijalizam* 1965, VIII 2; Славољуб Цветковић, *Историјски гласник* 1965, 2—3; Деса Ракић, *Gledišta* 1965, 6—7).

²⁶ Todor Vujašinović, *Mučne godine, Sećanja na ilegalna vremena 1930—1941. godine*, Sarajevo 1965, 282.

²⁷ Grga Jankež, *Zapisi ilegalaca*, Beograd 1960, 350.

Бране Јевремовића на борбе студената Београдског универзитета 1932—1939. године.²⁸

Објављивање сећања Крсте Попиводе и Спасеније Бабовић са објашњењима и уводима излагањем Пере Дамјановића под насловом *Држање комуниста пред класним непријатељем* пример је како треба прилазити овом послу; само, и овде напомињемо да сећања не треба појединачно расипати по разним публикацијама, већ их сакупити и објавити на једном месту.²⁹

Како се из изложеног види, осим личног напора који су улагали појединци да би објавили своја сећања, учинили су доста и постојеће научне институције да се сакупе и објаве значајна сећања многих учесника у покрету. Међутим, морамо истаћи да поред објављених постоји још неколико написаних, али необјављених сећања. Она су у архивима, неприступачна ширем кругу научних и културних радника. Од необјављених сећања која, по нашем мишљењу, треба у целини или у деловима припремити за штампу наводимо: сећања Лазе Вукићевића, Трише Кацлеровића, Драгише Лапчевића, Милорада Белића и Николе Ковачевића.

Радови из историје Партије

Истраживачки рад на историји радничког покрета почео је много касније од рада на издавању зборника грађе и прикупљања и издавања сећања. Да би се задовољила потреба за познавањем најосновнијих чињеница из историје Партије, морало се прво приступити писању подсетника, приручника и прегледа историје Комунистичке партије. У ту сврху написан је 1953. године подсетник из историје КП у времену 1919—941.³⁰ У 1957. години изашао је нешто опширнији приручник за историју СКЈ. У приручнику је обрађен развитак радничког покрета Југославије до 1919. и стварање и развој КП Југославије од 1919. до Шестог конгреса, по појединим проблемима или периодично. Приручник је писан на основу утврђених и продискутованих теза, а дело је више аутора.³¹

Поводом четрдесетогодишњице Партије изашла су још два приручника из историје КП Југославије: *Стварање и борба КПЈ (1919—1941)* Јулијане Врчинац у издању „Младости“, и *КПЈ 1919—1937. и 1937—1941. године* Чедомира Бурђевића у издању Радничког универзитета у Београду.³² После одређеног броја година истраживачког рада на историји Партије појавио се 1963. године *Преглед историје СКЈ*, који по свом карактеру не носи обележје приручника већ представља посебну врсту историјске литературе. *Преглед* је колек-

²⁸ Брана Јевремовић, *Сећања на борбе студената Београдског универзитета 1932—1934, Годишњак града Београда*, књ. IV, Београд 1959, 263—286.

²⁹ Pero Damjanović, *Držanje komunista pred klasnim neprijateljem, Prilozi za istoriju socijalizma*, 7, Beograd 1970, 317—335.

³⁰ Јован Марјановић, *Podsetnik iz istorije KPJ (1919—1941)*, Beograd 1953, 67.

³¹ *Приручник за историју Савеза комуниста Југославије*, Београд 1958, 269 (аутори: Зорица Прикамајер-Томановић, Чедомир Бурђевић, Перо Морача, Мирослав Николић, Савка Боковић, Владо Стругар и Слободан Мирић).

³² Јулијана Врчинац, *Стварање и борба КПЈ 1919—1941*, Београд 1959, 62; Чедомир Бурђевић, *Комунистичка партија Југославије 1919—1937, и КПЈ 1937—1941*, Београд 1959, 40, 46.

тивно дело више аутора.³³ При писању *Прегледа* дата је синтеза развоја Партије, која је урађена на основу коришћења архивске грађе и свих дотад објављених радова из историје радничког покрета. Међутим, како у време писања *Прегледа* нису били приступачни сви архивски материјали Комунистичке интернационале, то многа питања из историје Партије нису била аналитички обрађена, па ни овде нису могла бити докраја расветљена, те је и *Преглед*, иако врло квалитетан, остао непотпун и са још неким отвореним питањима која тек треба обрадити. На то је указано на дискусијама вођеним поводом објављивања *Прегледа* у Загребу Ти тограду, Сарајеву и Београду у 1964. години,³⁴ а које такође представљају допринос и подстичу на даљи истраживачки рад да би се што правилније и објективније могла написати нова синтетизована историја радничког покрета и Комунистичке партије Југославије.

У 1966. години појавио се и кратак *Преглед историје КПЈ*, чији је аутор Перо Морача.³⁵

Преглед историје радничког покрета (приручник одштампан као рукопис) издала је загребачка „Просвјета“ 1966. године, а аутори су Мија Харамина и Благота Драшковић.³⁶

Као посебне приручнике поменућемо неке хронологије: *Хронологију напредног радничког покрета и Народноослободилачког покрета у Београду*, затим *Хронологију радничког и народноослободилачког покрета у Лесковачком крају 1903—1945.* и *Хронологију радничког покрета у Србији* (књ. II), која се односи на период 1919—1941. године.³⁷

Последњих година приступило се и раду на библиографији радова из историје радничког покрета. Библиографија чланака из историје радничког покрета и КПЈ за период 1867—1941. године из послератних часописа објављена је у *Прилозима за историју социјализма за 1970. годину*, а 1972. године објављена је драгоцену књига *Библиографија социјалистичког и радничког покрета и КПЈ 1867—1941. године*, у којој су обухваћене књиге и брошуре које у целини или

³³ *Преглед историје Савеза комуниста Југославије*, Београд 1963, 570 (аутори Родољуб Чолаковић, Перо Дамјановић, Сергије Димитријевић, Киро Хаџи Васиљев, Мито Хаџи Васиљев, Драгослав Јанковић, Перо Морача, Најдан Пашић и Јулијана Врчинац).

³⁴ У дискусији се замера да није посвећено довољно пажње утицају који су имали развијенији раднички покрети других земаља на наш раднички покрет, да је историја радничког покрета посматрана изоловано, да се не дају извори и литература и да се не констатује на шта се од дотадашњих истраживања аутори ослањају а шта дају ново, које се оцене битније мењају у односу на постојеће и у чему је фактички допринос тог новог рада. Дискусију о *Прегледу историје Савеза комуниста Југославије* посвећен је *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Putovi revolucije* 3. и 4. за 1964. годину, затим часопис *Историјски заници*, бр. 2, 1964. и *Zbornik radova Istorijskog instituta u Sarajevu, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu*, бр. I, за 1965.

³⁵ Перо Морача, *Историја Савеза комуниста Југославије* (кратак преглед), Београд 1966, 246. (Приказ: Душан Богдановић, *Socijalizam* 1966, IX, 10).

³⁶ Mijo Haramina — Bлагота Драшковић, *Pregled historije radničkog pokreta* (Priručnik je odštampan kao rukopis), Zagreb 1966, 256.

³⁷ *Хронологија напредног радничког и народноослободилачког покрета у Београду*, Београд 1960; *Хронологија радничког и народноослободилачког покрета у Лесковачком крају 1903—1945*, Лесковац 1961; *Хронологија радничког покрета у Србији*, књ. II, 1919—1941, Београд 1969, 396. — видети и много слабију хронологију Милана Перића *Хронологија радничког и народноослободилачког покрета у Крајини, Поречу и Кључу 1871—1945*, Неготин 1969, 101.

претежно говоре о социјалистичком и радничком покрету народа Југославије и о комунистичкој партији Југославије од појаве радничког покрета у нашим земљама 70-их година XIX века до 6. априла 1941. године. У овој књизи обухваћени су сви радови објављени у Југославији на свим језицима од 1. јануара 1945. до 31. децембра 1969. године.³⁸ *Прилог Библиографији радничке штампе*, Зорана Панајотовића објављен у *Библиотекару* 1969. године, може послужити као водич за упознавање радничке штампе у времену 1919—1929. године. У књизи Вука Драговића *Српска штампа између два рата*, у тексту библиографије регистрована је и напредна радничка периодика за цео међународни период.³⁹

Поред приручника и прегледа, у којима се даје целовита историја радничког покрета поводом јубиларних годишњака КП Југославије; на њеним конгресима, поднет је низ политичких реферата у којима се такође даје партијска историја у целини. Како ови реферати представљају посебну врсту литературе, то ћемо и на њих овде указати.

Најзначајнији је, свакако, реферат Јосипа Броза Тита поднет Петом конгресу КПЈ⁴⁰, а затим реферат Моше Пијаде поднет поводом тридесетогодишњице КПЈ.⁴¹ Вредност ових реферата је утолико већа што су настали у време када није било научних радова из ове области на које би се реферати могли ослонити. Такође су значајни реферат Јосипа Броза Тита и реферати других политичких руководица поднети поводом четрдесетогодишњице КП Југославије, као и реферат Јосипа Броза Тита на Деветом конгресу СКЈ *50 година револуционарне борбе југословенских комуниста*.⁴²

Поменућемо и низ чланака писаних поводом јубиларних годишњица, који нису рађени на основу посебних истраживања, већ се ослањају делом на објављену грађу, а делом на сећања политичких радника и учесника у покрету.⁴³ У ову групу радова сматрамо да спадају: *Борба КПЈ за решење националног питања*, чији је аутор Родољуб Чолаковић; *КП и сељачко питање* од Димитрија Бајалице; *КПЈ и женско питање* од Босе Цветић; *Први конгрес КП Југославије* аутора Едиба Хасанагића; *Рад Комунистичке партије Југославије у*

³⁸ Милан Матић и Милан Весовић, *Раднички покрет и Комунистичка партија Југославије 1867—1941*. (Библиографија чланака из часописа 1945—1968), *Прилози за историју социјализма* бр. 7, Београд 1970. године; Ж. Протић, М. Весовић, М. Матић, *Социјалистички и раднички покрет и КПЈ 1867—1941*. — *Библиографија 1945—1969*, Београд 1972, 790.

³⁹ З. Панајотовић, *Прилог библиографији радничке штампе у Србији*, *Библиотекар* бр. 3, Београд 1969, 369—390; Вук Драговић, *Српска штампа између два рата I*, *Основа за библиографију српске периодике 1915—1945*, Београд 1956, 442.

⁴⁰ *Пети конгрес КПЈ*, Београд 1949, 904.

⁴¹ Моша Пијаде, *О 30-годишњици Комунистичке партије*, *Историјски гласник*, 1949, 2, 3—21.

⁴² *Četdeset godina revolucionarne borbe Komunističke partije Jugoslavije*, Beograd 1959, 94; Josip Broz Tito, *Pedeset godina revolucionarne borbe jugoslovenskih komunista*, referat sa IX kongresa SKJ, *Prosvjetni rad* 1969.

⁴³ Глигор Страхил, *Тридесет година на Комунистичката партија на Југославија*, *Социјалистичка Зора* 1949, I, 2, стр. 12—121; Борис Зицхерл, *Поводом 30-годишњице Комунистичке партије Југославије*, *Синдикати* 1949, I, 3; Димо Вујовић, *Поводом 30-годишњице КПЈ*, *Историјски записи* 1949, II, књ. III, 5—6, 225—232; Josip Broz Tito, *Četdeset godina revolucionarne borbe KPJ*, Beograd 1959, 44; Ferdo Čulinović, *Četdeset godina KPJ*, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 1959.

бившој југословенској војсци од Митра Бакића и Марксизам у историју југословенског радничког покрета, рад Пүнише Перовића.⁴⁴

Најинтересантији од ових радова јесте напис Чолаковића у коме се теоријски разматра борба КП Југославије за решење националног проблема. Аутор износи различите ставове о националном питању, посвећујући највећи део расправе ставовима Симе Марковића као представника десне фракције. Истичу се ставови леве фракције као правилни и у склопу њиховом износи се став Коминтерне према националном питању Југославије.

Поред наведених публицистичких, 1959. године појавио се извештај број аналитичких радова научног карактера с циљем да се обележи четрдесетогодишњи јубилеј Партије. Систематским радом сарадника историјских института као и радом сарадника Историјског одељења Института друштвених наука радови из историје радничког покрета постају бројнији и указује се потреба за појавом редовних публикација са проблематиком радничког покрета. Појава редовних публикација из ове области свакако значи квалитативан скок у раду на историји радничког покрета.⁴⁵

Ако написане радове из историје радничког покрета сврстамо по периодима, видећемо да је раздобље до Оснивачког конгреса и легални период историје Партије досад највише привлачио интересовање научних радника. Обухваћен је низ врло разноврсних проблема. Обрађиване су друштвено-политичке прилике овога периода (Драгослав Јанковић); утицај октобарске револуције на југословенски раднички покрет (Фердо Чулиновић, Богумил Храбак, Сергије Димитријевић и Јосип Трајковић); активности београдског пролетаријата (Перо Дамјановић); првомајске прославе у Београду (Живота Камперић); затим програмска документа — Програм Партије и Манифест опозиције (Станислава Копривица-Оштрић); акције солидарности југословенског пролетаријата (М. Николић); индустријализација Србије (Смиљана Буровић); учешће КП на скупштинским изборима (Јован Марјановић, Петар Милосављевић); победа комуниста на општинским изборима у Београду 1920 (Миливоје Ковачевић); Комунистичка партија Југославије на општинским изборима у Србији августа 1920. године (Мирослав Николић); учешће жена у радничком покрету (Јованка Кеџман); „Обзнана“ (Т. Кацлеровић); КП од Видовданског устанка до Закона о заштити државе (Мирослав Николић) и настанак Закона о заштити државе (Бранислав Глигоријевић).⁴⁶ Радова који

⁴⁴ Родољуб Чолаковић, *Борба КПЈ за решење националног питања*, Београд 1959, 50; Димитрије Бајалица *КПЈ и сељачко питање*, Београд 1959, 66; Боса Цветић, *КПЈ и женско питање*, Београд 1959, 48; Едиб Хасанагић, *I конгрес КПЈ*, 1959, 44; Митар Бакић, *Рад Комунистичке партије у бившој Југословенској војсци*, *Војноисторијски гласник* 1959, X, 1—2; Пүниша Перовић, *Марксизам у историји југословенског радничког покрета, о примени марксизма-лењинизма у теорији и пракси КПЈ у периоду 1919—1941. године. Наша стварност* 1959, XV, 4, 416—442.

⁴⁵ Зборник радова Института друштвених наука под називом *Istorija XX veka*, почиње да излази од 1959. у коме се повремено објављују и радови из историје радничког покрета; Институт за међународни раднички покрет покренуо је часопис *Prilozi za istoriju socijalizma* 1964. године; Институт за раднички покрет покренуо је Зборник радова *Istorija radničkog pokreta* 1965. и Института за историју радничког покрета Србије покренуо је зборник радова *Токони револуције* 1967. године.

⁴⁶ Dragoslav Janković, *Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista)*, *Istorija XX veka*, Zbornik radova I, 1959, 116—139; Ferdo Čulinović, *Odjeci oktobra u jugoslovenskim krajevima*, Zagreb 1957, 514; Bogumil Hrabak, *Jugoslovenski učesnici Oktobarske revolucije i*

се непосредно односе на историју радничког покрета у Србији је, као што се види, мало. То су рад Пере Дамјановића *Активност београдског пролетаријата 1919.* и рад Мирослава Николића *Учешће КП на општинским изборима у Србији 1920. године.*

У свом раду Перо Дамјановић приказује учешће радничке класе Београда на протестним зборовима, прослави 1. маја 1919, учешћу београдског пролетаријата у штрајковима и другим манифестацијама организованим у том раздобљу. Такође се приказују друштвено-политичке прилике у земљи у мери у којој су то задовољавали оквири рада. Рад је заснован на штампи и сећањима и писан је уз потребну научну критичност.

Једну од најзначајнијих акција КПЈ у легалном периоду, учешће на општинским изборима, обрадио је Мирослав Николић у наведеном раду. Аутор разјашњава зашто је КП Југославије учество-

stvaranje KPJ, Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini, III/1965—1966, 108—140; Jugoslovenski agitaciono-partijski i vojno starešinski kursevi i škole u Sovjetskoj Rusiji 1918—1921. Zbornik istorijskog instituta Slavonije V, Slavoniski Brod 1967, Komunistička partija (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca JIČ 1969, 1—2, str. 7—28; Dolazak organiziranih povratnika iz Sovjetske Rusije u Jugoslaviju 1918—1919 godine, Zbornik Historijskog instituta Slavonija IV, Slavoniski Brod 1966, 239—81; Jugoslovenski sovjeti u Sovjetskoj Rusiji u Ukrajini 1919—1920, Tokovi revolucije II, Beograd 1967, 3—35; Partijska organizacija i formi komunista Jugoslovena u Sovjetskoj Rusiji 1918—1921, JIČ 1967, 7—45; Oktobarska revolucija i stvaranje Jugoslavije, Pregled (Sarajevo) XI—XII/1967, 419—39; Propaganda putem štampе Jugoslovena komunista у совјетској републици 1918—1921, Историјски записи 4/1967, 661—712; Sergije Dimitrijević, Usvajanje iskustava Oktobarske revolucije u jugoslovenskom radničkom pokretu, JIČ, 1968, 3—4, 71—99; Velika oktobarska socijalistička revolucija i razvitak Klasne borbe i revolucionarnog pokreta na jugoslovenskim teritorijama u toku I svetskog imperijalističkog rata i u novostvorenoj zajedničkoj jugoslovenskoj državi, Prilozi za istoriju socijalizma, V, Beograd 1968, 1—118; Јосиф Трајковић, Одјеци октобарске револуције у Јужној Србији, Врањски гласник, III, Врање 1967, 289—298; Перо Дамјановић, Революционарна активност у Београду 1919, Годишњак града Београда, IV, 1957, 503—550; Живота Камперелић, Првомајске прославе у Београду, Годишњак града Београда, књ. IV, Београд 1959, 715—740; Stanislava Koprivica Oštrić, O manifestu opozicije 1920. godine, Putovi revolucije Zagreb 1965, IV, 7. i 8; 147—162; Programi radničkih političkih stranaka osnovanih u Jugoslaviji 1919—1929, Zbornik Historijskog instituta Slavonije, Slavoniski Brod, 7—8, 1970, 219—225; Мирослав Николић, Акција solidarnosti jugoslovenskog proletarijata sa revolucijama u Rusiji i Mađarskoj, Vojnoistorijski glasnik, 1967, XVIII, 3, 9—33; Smiljana Đurović, Industrija Srbije na početku privrednog života Kraljevine SHS, Istorija XX veka, Zbornik radova, X, Beograd 1969, 168—223; Јован Марјановић, Радничка класа и Комунистичка партија Југославије на изборима за Народну скупштину, Историјски гласник 1950, 1—2, 29—62; Petar Milosavljević, O broju komunističkih poslanika izabranih u Ustavotvornu skupštinu 28. XI 1920, Jugoslovenski istorijski časopis, 1964, 4, 19—37; Миливоје Ковачевић, Победа Комуниста на општинским изборима у Београду 1920. године, Годишњак града Београда, књ. VI, Београд 1959, 145—165; Мирослав Николић, Комунистичка партија Југославије на општинским изборима у Србији августа 1920; Историјски гласник бр. 1, 1964, 99—195; Triša Kaslerović, Obznana, Beograd 1952, 82; (Приказ: Богумил Храбак, Историјски гласник 1925, 1—4). Miroslav Nikolić, Stav rukovodstva KPJ prema Obznani, JIČ, 3—4, Beograd 1970, 51—70; Јованка Кесман, Учесће жена у радничком покрету Југославије 1918—1921, Istorija radničkog pokreta, Zbornik radova II, Beograd 1965, 39—109; Мирослав Николић, КПЈ од Видовданског устава до доношења Закона о заштити државе, Tokovi revolucije, V, Beograd 1970, 311—357; Branislav Gligorijević, Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, Istorija XX veka, Zbornik radova X, Beograd 1969, 247—283.

вала на изборима, даје ставове појединих истакнутих представника радничке класе о том питању (Филипа Филиповића, Живка Јовановића и др.); износи под каквим су условима избори организовани, са каквим се тешкоћама сукобљавала КП у изборној борби, какав је значај успеха које је постигла и да ли је њено учешће у изборној борби било правилно?

У своје раду *Учешће жена у радничком покрету Југославије 1918—1921. године* Јованка Кеџман обрађује и активност жена Србије. Аутор бележи учешће жена-радница у тарифним покретима, штрајковима, демонстрацијама и другим манифестацијама радничке класе, нарочито се задржавајући на борби жена за право гласа, односећи се критички према раду руководства женског покрета, које често није могло све акције обухватити, усмерити и повезати. Такође се критички оцењује рад руководства покрета на идеолошком и систематском марксистичком образовању кадрова жена. Указује се да је женски покрет био рајразвијенији у Србији и Босни. Рад је заснован на литератури, савременој штампи и реткој, али драгоцену архивској грађи (као што су записници Секретаријата жена за Србију) и представља вредан прилог наведеној проблематици.

Рад Бранислава Глигоријевића *Настанак Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави* издваја се по свом карактеру од већине радова из историје радничког покрета. Овде се у првом реду види акција режима према радничком покрету и ставови владе према акцијама југословенског пролетаријата. Сличан прилаз проблематици радничког покрета запажа се у раду Драгослава Јанковића, *Друштвени и политички односи у краљевству Срба, Хрвата и Словенаца уочи стварања социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста)* у којем се у први план стављају друштвено-политички односи, затим у раду Смиљане Буровић, *Индустрија Србије на почетку привредног живота краљевине СХС* која настоји да доведе у везу развој радничког покрета са степеном индустријализације земље, као и радовима Ферда Чулиновића, који развој радничког покрета разматра у склопу општеполитичких и друштвених прилика Југославије између два рата.⁴⁷

Истичемо да се у историографији радничког покрета управо осећа недостатак оваквих радова. Без праћења свакодневних збивања у противничком табору на плану консолидације друштвено-политичких и економских односа у земљи не може бити објективног процењивања значаја и улоге радничког покрета у целини као ни његових појединачних акција. О овоме најбоље сведочи наведени рад Бранислава Глигоријевића, чијим објављивањем падају у воду многе оцене да је Закон о заштити државе непосредна последица атентата.

Јубиларним прославама педесет година од оснивања Партије и прославом педесетогодишњице Вуковарског конгреса нарочито је обогаћена историјска литература легалног периода.⁴⁸ Од радова са симпозијума о радничком покрету у Србији од 1919—1941, одржаном поводом педесетогодишњице њеног оснивања, на легални период односе се радови Богумила Храбака, *Став југословенских комуниста према војсци од краја рата до пада Мађарске комуне 1918—1919. го-*

⁴⁷ Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, Zagreb 1961, 550.

⁴⁸ Радови са симпозијума Други (вукварски) конгрес КПЈ 1920. одржаног 22. и 23. јуна 1970. у Вуковару искључиво су посвећени овом периоду, као и један број радова са симпозијума о радничком покрету и Комунистичкој партији Југославије у Србији 1919—1941. године одржаном у Београду 24. и 25. IX 1969. године; *Drugi vukovarski kongres KPJ 1920*, Slavonski Brod, 1972, 447; *Токови револуције VI*, (свеска посвећена симпозијуму 1969), Београд, 1971, 322.

дине; Ибрахима Карабеговића, *Сарадња босанско-херцеговачких и србијанских реформиста 1919—1920. године*; Мирослава Николића, *О раду клуба комунистичких народних посланика од Обзнане до атентата на регента Александра и О спровођењу Обзнане*.

У свом раду *Став југословенских комуниста према војсци од краја рата до пада Мађарске комуне 1918—1919. године* Богумил Храбак указује да је однос комуниста према војсци био питање око којег су се најраније и најочигледније поларизовале снаге у југословенском радничком покрету. На основу новог архивског материјала износи се докази о раду комуниста у војсци, о агитацији и пропаганди, о расположењу војника, о припремама које су вршиле револуционарне организације пелагићеваца сакупљајући оружје и друго, што недвосмислено потврђује закључак аутора да су у Југославији постојали објективни услови за извођење револуције у време кад је у Мађарској постојала совјетска република.

У свом раду *Сарадња босанско-херцеговачких и србијанских реформиста 1919—1920. године* Ибрахим Карабеговић прати идејну диференцијацију у социјалдемократским партијама Србије, Босне и Херцеговине после првог светског рата и указује да су се још преа Конгрес уједињења могле разликовати две струје револуционарна и реформистичка, и да је као последица ове диференцијације дошло до компромисних одлука конгреса. Револуционарни догађаји, посебно револуција у Мађарској и борба против десничарског правца у југословенском радничком покрету, израженог у виду министеријализма, само су привремено ујединили реформистички центар и комунистичку струју. Однос према парламентаризму, било је једно од питања на којем су се такође разликовали реформистичко и револуционарно крило. Аутор наводи да су ставови комуниста били у духу директива и одлука Првог конгреса Треће интернационале и да су се сводили углавном на то да парламентаризам не треба безусловно прихватити нити одбацити и да изборну борбу треба искористити за пропагирање револуције и комунизма. Насупрот комунистичкој, реформистичка струја се одлучно изјаснила за учешће у изборној борби, и парламентаризму придавала једну од најзначајнијих улога у борби радничке класе. Аутор прати рад реформиста до њиховог искључења потписивањем манифеста опозиције у октобру 1920. године.

У свом реферату *О раду Клуба комунистичких народних посланика од Обзнане до атентата на регента Александра* Мирослав Николић пише о раду комунистичких народних посланика, о везама које су одржаване између партијског руководства и чланова једино личним контактом, што је било могуће захваљујући имунитету који су уживали комунистички посланици. Истакнут је значај комунистичког Посланичког клуба до 29. јуна 1921. године, то јест до атентата на регента Александра, као снажне парламентарне фракције „која је у парламенту раскринкавала антирадничку политику режима, а ван парламента спроводила политику Централног извршног одбора КПЈ и одлуке Централног партијског већа”.

У реферату *О спровођењу Обзнане* Мирослав Николић описује услове у којима се нашао КП Југославије после доношења Обзнане као и методе који су примењивани при њеном спровођењу.

Мада се реферати са симпозијума у Вуковару односе и на економску и политичку историју Југославије највећи број обрађује проблематику радничког покрета.⁴⁹

⁴⁹ *Drugi (vukovarski) kongres KPJ 1920*, Sl. Brod 1972, (В. Оштрић); ЈИС 1—2, 1972, 192—196.

Историји радничког покрета посвећени су реферати: Бранка Букића, *Проблеми синдикалног покрета Југославије 1920. године*; Станиславе Копривице-Оштрић, *Организационо питање КП Југославије и Вуковарски конгрес*; Јоза Ивичевића, *Национални програм I и II конгреса КП Југославије*; Жарка Јовановића, *Сељачко аграрно питање на Вуковарском конгресу*; Славољуба Цветковића, *О Вуковарском програму*; Сергија Димитријевића, *Центрумаши у Србији и Босни и Вуковарски конгрес*; Мирослава Николића, *О изборној активности комунистичке партије Југославије у легалном периоду*; Мире Колар-Димитријевић, *Нека запажања о структури учесника Комунистичке партије на изборима за Уставотворну скупштину 28. XI 1920. године*; Неде Енгелсфелд, *Делатност Клуба комунистичких посланика у Уставотворној скупштини*; Гордане Влајчић, *Коминтерна и југословенско питање 1919—1920. године*.

За историју радничког покрета Србије посебно је значајан реферат Сергија Димитријевића *Центрумаши у Србији и Босни и Вуковарски конгрес*, у коме аутор описује процес идеолошког превирања у руководству радничког покрета. Ова деликатна проблематика обрађује се врло успешно на основу документације сакупљене по архивима, штампи и сећањима. Сергије Димитријевић успева да идентификује главне партијске и синдикалне функционере са центрумашким позицијама, што дотад у литератури радничког покрета није учињено. Такође се дочарава атмосфера борбе између комуниста, на једној страни, и опортунистичко-центрумашке опозиције, на другој страни, у дискусији вођеној уочи Вуковарског конгреса и на самом Конгресу.

О илегалном животу и раду Партије како у југословенским тако и у српским оквирима мало је досад написано. Јулијана Врчинац обрадила је рад и закључке Прве, Друге и Треће земаљске конференције КП Југославије, док је оснивање и делатност НРПЈ у Београду обухватио је Мирослав Николић у својим радовима *Оснивање НРПЈ, Делатност НРПЈ у Београду од оснивања до краја 1923. и Делатност НРПЈ у Београду после III земаљске конференције КП Југославије*.⁵⁰

Развој схватања КПЈ о националном питању од Вуковарског конгреса до земаљске конференције 1923. године анализирао је Десанка Пешић у свом раду *Национално питање у схватањима др Симе Марковића*.⁵¹ Иако се у првом реду разматрају схватања С. Марковића и његова књига *Национално питање у светлости марксизма*, аутор је, да би показао допринос С. Марковића развоју овог питања, морао изнети и супротна становишта. Сматрамо да је за дискусију основна теза аутора у којој се настоји да оправда став Симе Марковића у третирању националног питања као уставног.

Навешћемо и неке радове у којима се обрађује интернационализам југословенског радничког покрета, а који се испојио према догађајима што су се збили у овом периоду. Ахмед Назечић обрадио је рад југословенског одбора за помоћ гладнима у Русији; док је

⁵⁰ Јулијана Врчинац, *Рад и закључци I, II и III конференције КПЈ, Историја XX века, Zbornik radova, I, Београд 1959, 235—284*; Мирослав Николић, *Делатност Независне радничке партије у Београду од оснивања до краја 1923, Годишњак града Београда, VII, 1960, 395—425*; *Делатност НРПЈ у Београду после III земаљске конференције КПЈ, Годишњак града Београда IX—X, 1962—1963, 537—583*.

⁵¹ Д. Пешић, *Национално питање као уставно питање у схватањима др Симе Марковића, Токови револуције, VI, Београд, 1971, 179—194*.

солидарност југословенског пролетаријата са борбом бугарских радника и сељака 1923. обрадио Мирослав Николић.⁵²

Као што се види, о илегалном периоду живота и рада Партије у Србији до 1926. године немамо целовитијих радова. Рад Надежде Јовановић *Организационо стање и унутарпартијски развој КП у Србији 1926—1928. године*⁵³ попуњава један део празнине у историји Партије илегалног периода.

У овом свом раду аутор је поставио себи два задатка: прво, да реконструише организационо стање Партије у Србији између Трећег и Четвртог конгреса КП Југославије, приказујући социјални и бројни састав становништва и, друго, да размотри унутарпартијски развој у Србији у том раздобљу, обраћајући у првом реду пажњу на фракцијске борбе и њихов утицај на развој Партије у Србији.

Овде се први пут на основу архивских материјала Суда за заштиту државе, Коминтерне и сећања учесника у покрету реконструише партијско чланство у Србији. Рад је заснован на архивским изворима; сматрамо да је о организационом питању дато максимално с обзиром на постојеће стање извора.

Што се тиче питања фракцијске борбе, које по свом карактеру и узроцима што су до њега довели није само српско већ југословенско питање, у оквирима овога рада није дата задовољавајућа анализа; не улази се довољно у суштину идеолошких размимоилажења левице и деснице, већ се дескриптивно приказује ток њиховог сукоба.

Исти аутор обрађује и проблем хапшења и суђења комунистима у Србији 1926—1928. године.⁵⁴ У овом раду аутор је приказао систем прогона и мера примењиваних од стране органа власти и полиције према комунистима у Србији током 1926. 1927. и 1928. године. Аутор је приказао да је због недовољне конспирације у раду комуниста долазило до честих масовних хапшења, до прекида континуитета рада, заплене материјала, листова и др. и да су због свега тога многи чланови револуционарног радничког покрета морали да проводе време у робијашницама, што је наносило огромну штету развоју Партије и целокупног радничког покрета.

На овај период односи се и рад Надежде Јовановић *Покрет сељаштва у Србији од априла до јуна 1928. године и однос политичких странака према њему*.⁵⁵ У њему се прате збивања на селу у времену од априла до јуна 1928. која су била необично значајна и за КПЈ. Аутор истиче да је незадовољство сељака, изражавано на зборовима, било последница тешког економског положаја сељака услед високих пореских намета, презадужености и др., као и разочарања сељака у делатност политичких странака — радикалне и демократске. КПЈ је покушала да искористи ово незадовољство у својој политичкој пропаганди и на тај начин је проширила своју активност и на селу.

⁵² Miroslav Nikolić, *Solidarnost jugoslovenskog proletarijata sa borbom bugarskih radnika i seljaka 1923, Istorija radničkog pokreta, Zbornik radova, II* Beograd 1965, 111—157; Ahmed Nazečić, *Rad jugoslovenskih odbora za pomoć gladnima u Rusiji, Prilozi za istoriju socijalizma* Beograd, 1964, 235—277; Бранислав Глигоријевић, *Став југословенске владе према акцији помоћи гладнима у Русији, Историјски гласник* 1966, 2—3, 207—214.

⁵³ Надежда Јовановић, *Организационо стање и унутарпартијски развој КПЈ у Србији 1926—1928, Токови револуције III*, Београд 1968, 249—326.

⁵⁴ Надежда Јовановић, *Хапшења и суђења комунистима Србије 1926—1928, Токови револуције V*, Београд 1970, 169—207.

⁵⁵ Надежда Јовановић, *Покрет сељаштва у Србији од априла до јуна 1928. и однос политичких странака према њему, Токови револуције VI*, Београд 1971, 151—165.

Даљу карику у ланцу радова из историје Партије Србије представља рад Десанке Пешић, *Криза у партијској организацији у Србији 1929. године*.⁵⁶ Према материјалима Државног суда за заштиту државе, архива Коминтерне, радничке и грађанске штампе, мемоарске грађе као и постојеће литературе приказује се тешко стање у радничком покрету, настало после увођења шестојануарске диктатуре. Аутор разматра појаву фракцијске борбе у Србији, за чије корене сматра да леже у економско-социјалној структури земље. Овде се први пут покушава да одговори на питање какви су били услови који су довели до слабости партијске организације и онемогућили да се начела Партије примене у пракси. Аутор је у свом разматрању пошао од званичног става тадашњег партијског руководства, да је опасност од појаве фракционаштва у Партији требало отклонити променом социјалног састава Партије, односно привлачењем пролетаријата из крупних индустријских предузећа у Партију, како би се онемогућио утицај који је буржоазија могла да врши на њен дотадашњи састав. Аутор у свом раду приказује бројну надмоћност и низак економски ниво занатског пролетаријата у Србији и тиме доказује да нису биле сасвим оправдане осуде партијског руководства Србије због одсуства индустријског радништва у редовима КП Србије. Ауторова оцена револуционарне ситуације и осуда паролe „на оружани устанак” сасвим је објективна, полазећи од расположења маса, које није било уздигнуто на „степен револуционарног борбеног расположења”, као и од субјективног фактора Партије, „која после Четвртог конгреса није ни у чему побољшала свој организациони статус, нити повећала утицај на масе”. Проблем хапшења комуниста њихова активност у овом периоду, растурање летака, као и стање партијског расула од септембра 1929. до маја 1930. године обрађени су у посебном поглављу овога рада.

Књига Петра Милосављевића *Положај радничке класе Србије од 1918—1929. године*⁵⁷ свакако представља крупан допринос изучавању проблематике радничког покрета Србије. Аутор у првом реду обрађује економски положај радничке класе; цене и куповну моћ радничке класе, животне трошкове радника, радничке наднице, однос радничких надница и висине животних трошкова, незапосленост, берзу рада, затим законско регулисање односа између радника и послодавца и његову примену у пракси. Посебна поглавља посвећена су радничком осигурању и организацијама и акцијама радничке класе Србије. У одређивању цена животних намирница, као и приликом прорачуна висина радничких надница, аутор се користио веома великим бројем појединачних података, тако да добијене просечне вредности надница и коефицијенти општег кретања цена одражавају реалну слику услова у којима се радничка класа Србије налазила. Део рада који се односи на радничко осигурање такође је потпуно и детаљно обрађен, док је поглавље „Организације и акције радничке класе” рађено уз непотпуно коришћење извора, тако да поједини ауторови ставови морају подлећи критичким оценама, као што је став о питању интернационалне оријентације.

Обрада историје Партије у Србији од 1930—1941. године релативно заостаје за периодом од 1919—1929. године. Ни једна област из овог периода (ни Партија, ни синдикат, ни омладина) није обрађена у целини. Објављено је више радова у којима су обрађивани поједини догађаји, личности или поједини проблеми. Борбе Пиљевих

⁵⁶ Десанка Пешић, *Криза у партијској организацији у Србији 1929. Токови револуције V*, Београд 1970, 3—104.

⁵⁷ Петар Милосављевић, *Положај радничке класе Србије 1918—1929*, Београд 1972, 302.

је исцрпно и документовано обрадио улогу и значај Благоја Паровића на обнављању партијских организација у Србији 1933—1934. године,⁵⁸ а Десанка Пешић обнову организација КП у Србији у периоду 1930—1934. године.⁵⁹ Ова се два рада узајамно допуњују и расветљавају претежним делом организациону структуру партијске историје. Пратећи организациони развој Партије у наведеном периоду Десанка Пешић покушава да нађе одговор и на питање шта су били узроци слабости партијских организација у Србији. Као резултат истраживања следује закључак по коме вођена политика није била реална нити прилагођена стању организације. Али и поред неповољне оцене стања у руководству и неповољне оцене стања унутрашње ситуације у земљи, које се негативно одражавало на активност руководства, аутор констатује да континуитет у постојању партијских организација у Србији и неких облика њихових активности никако није био потпуно прекинут, ни у најтежем периоду њиховог живота од 1929—1931. године.

У своме раду *Демонстрације 14. децембра 1939. године у Београду* Драгица Лазаревић је обрадила једну манифестацију у предратном периоду, а Богумил Храбак и Милица Рајчевић у раду *Осмо-септембарски покољ у Кошутњаку 1940. године*⁶⁰ дали су слику догађаја који су се збили непосредно уочи рата. Оба ова рада су заснована на архивској грађи и сећањима и представљају прилог изучавању догађаја из предратног периода.

Развитак народног фронта у Југославији и његове особености обрађене су добрим делом у досадашњој историографији радничког покрета. Из ове проблематике појавило се и неколико радова, од којих су најзначајнији радови Ивана Јелића, *Развитак народног фронта у Југославији*, *Основни проблеми народног фронта у Југославији*, затим рад Милована Босића, *Активност КП на стварању јединствене радничке партије 1935. године* и Пера Дамјановића, *Осврт на искуства и неке основне специфичности развитка народног фронта у Југославији*.⁶¹

Учешће КП у парламентарним изборима 1938. године обрадио је Милован Босић, а политику КП Југославије уочи другог светског рата изучавао је Душан Лукач, и то њену пресудну компоненту према националном питању настојећи да ставом КП према истом објасни став југословинских народа према судбини Краљевине Југославије 1941. године.⁶²

⁵⁸ Борђе Пиљевећ, *Рад Благоја Паровића на обнављању партијских организација у Србији 1933—1934, Токови револуције VI*, Београд 1971, 65—103.

⁵⁹ Д. Пешић, *Обнова организација КП у Србији у периоду од 1930. до 1934. године, Токови револуције VII*, Београд 1971, 3—96.

⁶⁰ Драгица Лазаревић, *Демонстрације 14. децембра 1939. у Београду, Годишњак града Београда V*, 1958, 339—362; Богумил Храбак, Милица Рајчевић, *Осмо-септембарски покољ у Кошутњаку 1940, Годишњак града Београда VI*, 1959, 389—411.

⁶¹ Ivan Jelić, *Razvitak narodnog fronta u Jugoslaviji, Historijski pregled* Zagreb 1964, 10, X, 3—4, 193—205; *Osnovni problemi stvaranja narodne fronte u Jugoslaviji od 1941, Putovi revolucije IV*, 7—8, Zagreb 1966, 71—102; Milovan Bašić, *Aktivnost KPJ na stvaranju jedinstvene radničke partije 1935, Istorija radničkog pokreta, Zbornik radova III*, Beograd 1966, 127—170; Pero Damjanović, *Osvrt na iskustva i neke osnovne specifičnosti razvitka narodnog fronta u Jugoslaviji, Prilozi za istoriju socijalizma IV*, Beograd 1967, 339—354.

⁶² Milovan Bosić, *Komunistička partija Jugoslavije u parlamentarnim izborima 11. decembra 1938, Istorija radničkog pokreta II*, Beograd 1965, 297—358; Dušan Lukač, *Politika KPJ prema nacionalnom pitanju uoči aprilskog rata i pred ustanak 1941. godine, Prilozi za istoriju socijalizma VII*, Beograd 1970, 3—56.

У част осамдесетог рођендана Јосипа Броза Тита Перо Дамјановић је објавио књигу *Тито пред темама историје*.⁶³ Овом се књигом обогаћују постојећа знања из историје Партије, историје која је великим делом везана за животни пут Јосипа Броза. Нове оцене и чињенице којима се коригују многа досадашња знања из историје радничког покрета у нас чине ову књигу посебно вредном.⁶⁴ У њој се обрађују: долазак Јосипа Броза Тита на чело КП Југославије, Пета земаљска конференција и њен значај у светлу припремања КП Југославије за устанак, неки теоретско-стратегијски проблеми социјалистичке револуције у Русији и Југославији, национално питање у Југославији и политика КП Југославије до 1941, етапе и смисао спорова између Комунистичке партије Југославије и руководства Комунистичке интернационале и политика Партије као фактор афирмације омладинског покрета у нашој револуцији.

Навешћемо још неке радове у којима се обрађује општејугословенска проблематика, а односи се на цео период између два рата. То су: *Интернационализам КПЈ на делу*, чији је аутор Вељко Влаховић, *Интернационализам КПЈ*, Вере Мујбеговић, *КП и III интернационала између два рата* Звонимира Лесинског, *Односи КПЈ са међународним радничким покретом* Златка Чепица, *О раду чланова КПЈ у емиграцији у међуратном раздобљу 1918—1941*. Матије Урадина, *Југословени на комунистичком универзитету националних мањина Западна и Јована Бојовића О питању карактера револуције у Југославији 1919—1934*. Јована Марјановића.⁶⁵

Од истакнутих личности југословенског радничког покрета до сад је највише пажње побудивала личност Филипа Филиповића. Међу прве радове посвећене овом истакнутом револуционару спада рад Пера Дамјановића из живота Филипа Филиповића.⁶⁶ У напису се прати животни пут Филипа Филиповића од рођења, његов боравак у Русији за време школовања, затим повратак у Србију и поновно враћање у Русију. У раду се дају биографски подаци и сасвим незнатно дотичу теоријска схватања Филипа Филиповића као револуционара. Рад је рађен на основу сећања, штампе и архивске грађе, коју углавном представља Филиповићева лична преписка са породицом. Поред наведеног рада, поводом осамдесетпетогодишњице рођења овог истакнутог револуционара дата су четири саопштења: *Осврт на живот и рад Филипа Филиповића*, Пера Дамјановића; *Критички приказ Филиповићевог дела: Развитак друштва у огледалу историјског материјализма*, Драгутина Лековића; *Делатност Филипа Филиповића за време I светског рата* Вујице Ковачева и Улоза Фи-

⁶³ Pero Damjanović, *Tito pred temama istorije*, Beograd 1972, 257.

⁶⁴ Pero Damjanović, *Tito pred temama istorije*, (Златко Чепица, *Časopis za suvremenu povijest*, II, Загреб 1972).

⁶⁵ Veljko Vlahović, *KPJ na delu, Socijalizam* 1959, II, 2, 33—56; Vera Mujbegović, *Internacionalizam KPJ*, Beograd 1959, 44; Zvonimir Lesinski, *KPJ i III komunistička internacionala između dva rata, Putovi revolucije* 1964, Zagreb 3—4, 216—223; Zlatko Čepić, *O nekim odnosima KPJ s međunarodnim radničkim pokretom između dva rata, Putovi revolucije* 1964, Zagreb II, 3—4, 224—232; Matija Uradin, *O radu članova KPJ u emigraciji i međuratnom razdoblju 1918—1941, Putovi revolucije*, IX, Zagreb 1967, 85—94; Јован Бојовић, *Југословени на Комунистичком универзитету националних мањина запада, Токови револуције VI*, Београд 1971, 129—151; Јован Марјановић, *Још једном о поштовању питању карактера револуције у Југославији 1919—1934, Историјски гласник* 1951, бр. 1—2, 83—96.

⁶⁶ Pero Damjanović, *Филип Филиповић, Годишњак града Београда VI*, 1959, 167—217.

липа Филиповића у борби против реформизма у периоду 1919—1920. Драгоја Живковића.⁶⁷

Нови прилог изучавању живота и рада Филипа Филиповића дала је Нада Јовановић својим радом *Ко је М. Моравац?*⁶⁸ Ништа мањи прилог није ни Петра Козића, који је обрадио теоретске основе социолошко-политичке мисли Филипа Филиповића.⁶⁹ Но и поред наведених радова, пада у очи да још увек у целини није узучен живот и рад овог истакнутог револуционара.

Од животописа истакнутих личности поменућемо и биографију Моше Пијаде као новинара, публициста и преводиоца из пера Убавке Вујошевић и Драгице Лазаревић.⁷⁰ Исто тако, написана је његова кратка биографија публицистичког карактера; припремили су је Драган Марковић и Слободан Босиљчић. Најистакнутији допринос осветљавају животног пута овог истакнутог револуционара представља књига Слободана Нешовића, *Моша Пијаде и његово време*.⁷¹ Поводом педесетогодишњице КПЈ изашла је и збирка репортажа о револуционарним ликовима и догађајима из историје радничког покрета.⁷²

У колекцији *Ликови револуционара* дато је неколико биографија публицистичког карактера истакнутих партијских радника као што су Благоје Паровић, Божидар Масларић и други.⁷³ Поводом двадесетогодишњице устанка народа Југославије изашло је неколико књига под називом *Ликови револуционара* у којима су укратко обрађене бриографије истакнутих револуционара из међуратног и ратног периода.⁷⁴

Историјски архив Београда почео је 1967. да издаје едицију Револуционарни ликови Београда. Досада су објављене три књиге. У њима је дат цео низ револуционарних ликова који су непосредно пред други светски рат и у току окупације деловали у Београду: Дра Војислава Вучковића (аутор Богдан Лекић), Дра Зоре Илић-Обрадовић и Ивице Девчића Обалца (Златија Вујановић), Јосипа Шћврдас Мачка (Милица Рајчевић), Тодора Дукина Тоше (Јован Медић), Исака Давича Едија (Богдан Луцић), Милана Премасунца Омладинца (Богдан Лекић), Бранка Глебе (Борђе Момчиловић), Лепосаве Леле Стаменковић (Радунка Милановић), Радомира Марковића Гембеша (Јован Медић), Слободана Шкеровића (Бранко Кркељић), Милоша

⁶⁷ Поводом 85-годишњице рођења Филипа Филиповића у Институту за историју радничког покрета одржана је 1963. године седница Института на којој су изложена наведена саопштења, публикована у књизи *Prilozi za istoriju socijalizma 1*, Beograd 1964.

⁶⁸ N. Јовановић, *Ко је М. Моравец? Prilozi za istoriju socijalizma III*, Beograd 1966, 347—353.

⁶⁹ Petar Kozić, *Teoretski osnovi sociološko-političke misli Filipa Filipovića, Prilozi za istoriju socijalizma IV*, Beograd, 1967, 159—177.

⁷⁰ Ubavka Vujošević, Dragica Lazarević, *Moša Pijade. novinar, publicista i prevodilac, Prilozi za istoriju socijalizma IV*, Beograd 1967, 179—298.

⁷¹ Драган Марковић, Слободан Босиљчић, *Моша Пијаде, (кратка биографија)*, Београд, 1957, 188; Слободан Нешовић, *Моша Пијаде и његово време*, Београд 1968, 948.

⁷² Драган Марковић, *Неуморност револуционара*, Збирка репортажа о револуционарним ликовима из историје радничког покрета, Београд 1959, 224.

⁷³ Миленко Шотра, *Благоје Паровић*, Београд 1965, 100; Саво Кржавач, *Божидар Масларић*, Београд 1965, 78.

⁷⁴ *Ликови револуционара* књ. I, Београд 1962, 240, књ. II, Београд 1964, 246, књ. III, Београд 1966, 226.

Матијевића Мрше (Борбе Пиљевић), Андрије Хабуша (Златија Вујановић), Владимира Нешића (Богдан Луцић) и Богдана Вељашевића (Милан Радивојевић).⁷⁵ Биографију Петра Радовановића написао је Петар Милосављевић, а неколико биографија истакнутих револуционара из Подриња (Радована Вуловића, Нате Јеличић и Стевана Филиповића) обрадио је Станоје Филиповић.⁷⁶

Фрагменте из партијске историје и карактеристичне детаље из историје радничког покрета појединих места као и биографије истакнутих руководиоца ужих подручја можемо наћи у доста богатој литератури локалног карактера. Историјски архиви Лесковца, Зајечара, Ниша, Крушевца, Шапца и Врања у сарадњи са специјалним одборима, формираним за прославу појединих јубиларних годишњица на нивоу среза или општине, доста су учинили да се расветли историјат локалних подручја и обраде биографије њихових истакнутих личности. Захваљујући тим напорима појавио се већи број споменица, хроника појединих места и биографија истакнутих личности.

Од публикација у којима се обрађује локална проблематика наводимо *Раднички покрет у Бору и околини Слободана Босиљчића, Делатност организација комунистичке партије у Нишу 1939—1940*. Драгољуб Булатовића и *Раднички покрет на подручју копаоничко-ибарских рудника* (до 1941) Бранка Бошковића.⁷⁷ Рад Слободана Босиљчића темељи се највећим делом на изјавама учесника у догађајима и неколико чланака из штампе. Рад не пружа, како би се то могло очекивати, континуирани развој историје радничког покрета Бора и околине, већ обухвата само неке фрагменте историје радничког покрета поменутог подручја.⁷⁸

Драгомир Булатовић је на основу сакупљених архивских података из штампе и сећања реконструисао организационо стање нишке партијске организације и најважније облике њене акционе, идеолошко-политичке и друге активности уочи рата. При том је рад нишке партијске организације посматран и приказан са аспекта општеполитичке акције, коју је КП организовала и водила у овом периоду.

У раду Бранка Бошковића дају се зачеци радничког покрета у басену копаоничко-ибарских рудника, везујући њихову прву појаву за 1927. годину. Аутор указује на значај формирања партијске организације у Косовској Митровици 1934. године и значај њеног утицаја међу рударским радницима, који ће под директним утицајем у каснијем периоду организовати штрајкове и друге акције. За свој рад Бошковић се користио архивском грађом из Државног архива Југославије и локалних архива Крагујеваца и Приштине, затим грађанском и радничком, југословенском и локалном штампом и дао исцрпан прилог проучавању проблематике радничког покрета у наведеном подручју.

⁷⁵ *Револуционарни ликови Београда*, књ. I, Београд 1967, 118; књ. 2, Београд 1972, 195; књ. 3, Београд 1972, 300.

⁷⁶ Петар Милосављевић, *Петар Радовановић, Зајечар—Бор 1968*, 81, (Колекција Библиотеке часописа „Развитак“); Станоје Филиповић, *Светли ликови, Радован Вуловић, Ната Јеличић и Стеван Филиповић, Годишњак Историјског архива III*, Шабац 1966, 181—276.

⁷⁷ Слободан Босиљчић, *Раднички покрет у Бору и околини 1903—1941*, Београд 1959, 80; Драгомир Булатовић, *Делатност организације КПЈ у Нишу 1939—1941, Токови револуције VI*, Београд 1971, 39—63; Бранко Бошковић, *Раднички покрет на подручју копаоничко-ибарских рудника до 1941. године, Токови револуције III*, 1968, 327—375.

⁷⁸ Слободан Босиљчић, *Раднички покрет у Бору и околини 1903—1941*, (Тоша Стојков, *Историјски гласник* бр. 3—4, Београд 1959).

Прилог проучавању регионалне проблематике историје радничког покрета представљају радови Стевана Игњића, Милојка Боковића и Венцеслава Глишића, *Раднички покрет ужичког краја од првих зачетака до 1941. године*; Сергија Димитријевића, *Партија и Ској у Лесковцу од 1931—1941.*; саопштење поднета научном скупу „Раднички покрет и НОБ у крушевачком крају“, одржаном 3. и 4. децембра 1971. у Крушевцу; затим радови Миодрaга Митровића, *Раднички покрет у Врању првих деценија XX века, Раднички покрет у Врању у периоду од 1919. до 1929. године и Раднички покрет у Врању од шестојануарске диктатуре до априла рата (1929—1941)*; Димитрија Кудића, *Комунистичка општинау Лесковцу и Како смо то учинили*; Хранислава Ракића и Стојана Николића, *Раднички покрет у Лесковцу од 1937—1940. године*; Јордана Јовића, *Преглед радничког покрета у Власотинцу од 1903. до почетка оружаног устанка*; Трише Кацлеровића, *Развитак и рад Комунистичке партије у пожаревачком крају између првог и другог светског рата*; Петра Козића, *Пиротски комунисти од „Обзнане“ до издајства 1920—1929. и Затишје пред буру 1930—1940*; Томе Арсеновића, *Рад Комунистичке партије у Шапцу између два рата*; *Споменица педесетогодишњице радничког покрета у Лесковцу и околини 1903—1953. године*, Милорада Митрашиновића, *Комунистичка општина у Ваљево 1920. године и други*.⁷⁹

Поводом јубиларних годишњица појединих фабрика и рудника у Србији писано је о њиховом развиту као и о акцијама радничке класе.⁸⁰

⁷⁹ Стеван Игњић, Милојко Боковић, Венцеслав Глишић, *Раднички покрет ужичког краја од првих зачетака до 1941*, Београд 1965; Сергије Димитријевић, *Партија и Ској у Лесковцу од 1931—1934*, 342; *Лесковачки зборник*, IX, 1969, 13—45; Иван Вучковић, *Дани комунистичке општине*, Ниш 1959, 48; Радмила Ракић, *Раднички покрет Ниша до објављивања Закона о заштити државе*, Ниш 1960, 154; *Раднички покрет и народноослободилачка борба у крушевачком крају* (саопштења са симпозијума одржаног 3. и 4. децембра 1971), Крушевац 1972, 311; М. Митровић, *Раднички покрет у Врању првих деценија XX века, Врањски гласник*, књ. 1, Врање 1965, 59—112; *Раднички покрет у Врању у периоду од 1919—1929. године, Врањски гласник*, књ. 5, Врање 1969, 67—91; *Раднички покрет у Врању од шестојануарске диктатуре до априлског рата 1929—1941*, *Врањски гласник* VII 1971, 113—63; Димитрије Кудић, *Како смо то учинили, Прилози за проучавање радничког и народноослободилачког покрета у Лесковцу и околини*, Београд 1958, 192; Хранислав Ракић и Стојан Николић, *Раднички покрет Лесковца од 1937—1940. године, Лесковачки зборник* III, Лесковац 1963, 18—25; Хранислав Ракић, *Економски положај радничке класе Лесковца од 1919—1929 године, Наше стварање* 1969, XVI, 2—3, 137—144; *Раднички покрет Лесковца од 1919—1921. године, Лесковачки зборник* 1971, XI, 35—49; Јовић Јордан, *Преглед радничког покрета у Власотинцу од 1903. до почетка оружаног устанка, Лесковачки зборник* III, Лесковац 1963, 12—17; Триша Кацлеровић, *Развитак и рад Комунистичке партије у пожаревачком крају између првог и другог светског рата, Пожаревачки алманах, Пожаревац* 1957, 52—58; Петар Козић, *Пиротски комунисти од Обзнане до издајства 1920—1929*, Пирот 1957, 38; Петар Козић, *Затишје пред буру 1930—1940*, Пирот 1958, 29; Тома Арсеновић, *Рад Комунистичке партије, Подриње, Шабац* 1960, 117—127; Милорад Митрашиновић, *Комунистичка општина у Ваљево 1920—1921, гласник Историјског архива у Ваљево* I 1966, 167—186; *Споменица педесетогодишњице радничког покрета Лесковца и околине 1903—1953.* (редакцију и избор материјала извршио Сергије Димитријевић), Лесковац 1953, 406.

⁸⁰ Миодрaг Паскучи, *Педесет (50) година Српске фабрике стакла — Парафин (1907—1957)*, Београд 1959, 69; Јован Рајчевић и Буру Бурашковић, *Шест деценија Београдске шећеране (1898—1958)*, Београд 1958, 208; *Сто година Сењског рудника 1853—1953*, Сењски

У едицији Монографије места у Југославији (као што су: *Краљево и околина, Крушевац — ослобођени град, Лесковац и околина, Лазаревац и околина, Крагујевац, Сврљиг и околина, Обреновац и околина, Ваљево — град устаника, Лесковац у рату и револуцији, Београд, Грделица у пламену револуције*, затим у хроникама из народноослободилачке борбе (Ћуприје, Ртња и других места) мање или више простора је посвећено и међуратном развоју радничког покрета. Нарочита вредност радова који обрађују регионалну проблематику састоји се у томе што су њихови аутори били у могућности да дођу у додир са свим важнијим и живим актерима покрета и њиховим изјавама у потпуности иначе врло оскудне изворе за изучавање историје радничког покрета. Због регионалне ограничености ових тема било је могуће писати опширно о свему и забележити многе личности, које би, због оскудице архивских извора остале сасвим непознате.

Сем наведених радова, постоји низ написа који по свом карактеру спадају у историјску публицистику, али како се претежно односе на југословенске проблеме, то ћемо само на неке од њих указати. То су радови Дејана Гајића, *Генерални штрајк 1919. године; Бели терор, Љубомира Милина; Пред непризнатим судом, Љубише Ристовић; Видовдански процес против КП Југославије*, Даривоја Жилића и књига *Робија*, коју су написали Сава Кржавац и Љубиша Ристовић.⁸¹ У Књизи *Робија* доносе се обрађена сећања комуниста робијаша и приказује живот и борба истакнутих револуционара као што су Спасоје Стејић, Лајош Чаки, Моша Пијаде, Отокар Кершвани, Огњен Прица, Пера Поповић Ага и многи други.

Радови из историје синдикалног покрета

Проблематиком синдиката бавио се досад већи број аутора обрађујући поједине синдикалне акције или целе периоде синдикалне борбе.

Политички радници, синдикални функционери, први су у нас почели да се баве проблематиком синдикалног покрета непосредно после другог светског рата. У реферату Буре Салаја Првом конгресу Јединствених синдиката Југославије 1948. године укратко и коректно је изложен целокупни развој синдикалног покрета у Југославији између два рата. Већина оцена изложених у реферату ни до данас није превазиђена.⁸² У време славења тридесетогодишњег јубилеја Партије и синдиката Јосип Цази је објавио неколико значајних чланака у којима су обрађени поједини проблеми из развоја синдиката, као што су *Синдикално уједињење и стварање УРСС-а, Синдикални покрет Југославије и монархофашистичка диктатура 1929—1932. године, и О односу Уједињеног синдикалног савеза Југославије према*

ручник 1953, 342; Уредили и предговор написали: Јосиф Танчић, Франц Вајс, Светомир Марковић, Бураб Димитријевић и Василије Григоровић); Живко Кундаковић, *Седм и по деценија једне фабрике 1844—1959. године*, Ниш 1959, 97; (Одбор за прославу 75 годишњице постојања фабрике машина и железничких возила „Станко Пауновић“).

⁸¹ Дејан Гајић, *Генерални штрајк 1919*, Београд 1951, 72; Љубомир Милин, *Бели терор*, Нови Сад 1959, 321; Dragan Marković — Ljubiša Ristović, *Pred nepoznatim sudom*, Beograd 1959, 428; Darivoj Žilić, *Vidovdanski proces protiv KPJ, Naše teme* 1959, III 4, 45—59; Ljubiša Ristović — Sava Kržavac, *Robija*, Beograd 1968, 670.

⁸² Буро Салај, *Извештај Централног одбора Јединствених синдиката Југославије* (Реферат на Првом конгресу ЈСЈ), Београд 1948, 79.

политици и политичким партијама.⁸³ У јубиларној 1959. години појавио се већи рад истог аутора *Револуционарни синдикати Југославије 1919—1920.*⁸⁴ Иако је рабена на основу података који су највећим делом узети из штампе, књига Револуционарни Синдикати Југославије 1919—1920 је врло корисна, јер представља први целовити рад из историје синдикалног покрета за период 1919—1920. године.

На проблематику синдикалног покрета за период 1918—1920. године односи се и рад Милице Миленковић *Синдикални покрет у Србији 1918—1920. године*,⁸⁵ где је изучена детаљно и документовано историја развоја и акција синдикалног покрета у Србији у наведеном периоду. Рад је заснован на подацима из штампе (грађанске и партијске), архивским документима и сећањима учесника покрета.

Овде ћемо поменути и рукопис одбрањене докторске дисертације Драгоја Живковића, *Борба за уједињене синдиката*⁸⁶, где се у југословенским оквирима разматра проблем синдикалног уједињења, са посебним акцентом на идејним сукобима који су се при томе испољавали.

Проблематиком синдикалног покрета бавио се и Бранко Букић.⁸⁷ У свом саопштењу за вуковарски симпозијум под насловом *Проблеми синдикалног покрета у Југославији 1920. године* обрађује се однос КП и синдиката; борба за уједињење синдикалног покрета; оријентација синдиката на економске захтеве; борба против опортунизма и међународни синдикални проблеми. При разматрању ових проблема аутор се ослања на већ познате чињенице и не даје ништа ново у односу на постојећу литературу. Он није уложио никакав напор, ни истраживачки ни креативни, да би дошао до нових сазнања. О овоме сведоче и четири напомене, где се једанпут помиње литература (Јосип Цази), по једанпут *Статут* и *Програм КПЈ* и једном *Радничке новине*.

Историјом Независних синдиката бавио се Едиб Хасанагић. Још 1951. године објавио књигу *Независни синдикати*.⁸⁸ Аутор је успео, користећи се веома малим бројем изворних података (углавном штампе), да уочи битне проблеме у развоју синдикалног покрета, да их повеже и обради један период у целини.

Но свакако досад најзначајније место у изучавању синдикалне проблематике заузима Јосип Цази са својим делом *Независни синдикати* у четири књиге⁸⁹ У свом делу Јосип Цази обрађује све про-

⁸³ Josip Cazi, *Sindikalno ujedinjenje i stvaranje URS-a, Sindikati 1949, I, V; Sindikalni pokret Jugoslavije i monarho-fašistička diktatura 1929—1932, Sindikati 1950, II, 5—6; O odnosu ujedinjenog radničkog sindikalnog Saveza Jugoslavije (URSSJ) prema politici i političkim partijama, Sindikati 1950, II, 3.*

⁸⁴ Josip Cazi, *Revolucionarni sindikat Jugoslavije 1919—1920*, Београд 1959, 130. (Приказ: Тодор Стојков, *Историјски гласник* 1960, 304, 165—167).

⁸⁵ Милица Миленковић, *Синдикални покрет у Србији 1918—1920*, Београд 1971, 252.

⁸⁶ Драгоје Живковић, *Борба за уједињење синдиката* (необјављена докторска дисертација брањена на Филозофском факултету у Сарајеву 1968).

⁸⁷ Branko Đukić, *Problemi sindikalnog pokreta Jugoslavije 1920. (Drugi vukovarski kongres KPJ 1920)*, Slavonski Brod 1972, 85—93.

⁸⁸ Едиб Хасанагић, *Независни синдикати*, Београд 1951, 136.

⁸⁹ Josip Cazi, *Nezavisni sindikati*, Zagreb, књ. I, 1962, 459, књ. II, 1964, 531, књ. III, св. I, 1967, 360, књ. III, св. II, 1967, 842. (Прикази: Мирко Маџар, *Naše teme* 1962, VI, 11; Павле Франковић, *Историјски записи* 1965, XVIII, књ. XXII; Мијо Кларић, *Politička misao* 1965, II, 1).

блеме везане за синдикат и његову борбу (организациони развој, однос синдиката и Партије, акције, интернационалну оријентацију и друго). У наведеној тетралогии Цази даје врло исцрпно и целовито обрађену проблематику Независних синдиката од 1921—1929. године, поткрепљену документима и цитатима, тако да може служити и као литература и као изворна грађа. Иако ове књиге имају несумњиво огромну вредност, ипак се мора указати на њихову једностраност. Он пише не као историчар, већ као политичар; због тога и његови радови имају карактеристике научнополитичке литературе. Цази даје историју синдикалне борбе са гледишта револуционарно оријентисаног дела радничког покрета. Он пише ослањајући се на партијску штампу и конгресне документе (ретко се користећи архивском грађом и грађанском штампом), у којима се виде искључиво оцене једне струје у покрету. Став лево оријентисаног дела у радничком покрету у ствари је и став аутора. Он задржава документа у њиховом изворном облику, с тим што их повезује и тако даје континуирани ток догађаја. Но без обзира на ове примедбе, *Независни синдикати* представљају значајан прилог проучавању синдикалне проблематике заједно са осталим Цазијевим радовима, као и књигом *КП и синдикати*.⁹⁰

Историјом Савеза графичких радника бавио се Јован Дубовац.⁹¹ У свом раду *Графички радници Србије од Обзнане до I редовног конгреса Савеза графичких радника Југославије* (1922), користећи се архивским документима из Фонда Савеза графичких радника, аутор покушава да одговори на питање зашто је Савез графичких радника остао неутралан у периоду после Обзнане. Расветљавајући овај проблем и дајући историју Савеза графичких радника у наведеном периоду аутор истовремено презентира материјал који указује на ставове појединих покрајинских синдикалних руководстава у погледу јединства синдикалних покрета у целини и разјашњава их.

Рад Богумила Храбака *Штрајк радника у трикотажи београдске текстилне индустрије а. д. 1926. године* објављен у *Годишњаку града Београда 1959. године*, представља значајан прилог проучавању активности београдског пролетаријата.⁹² У писању рада аутор се користио сачуваном архивском грађом, штампом, како радничком тако и грађанском, и сећањима учесника. У раду се износи не само положај радника-ткача и ток штрајка већ и многи важнији моменти из развоја синдикалног покрета тога периода, на пример однос реформистичког и независног дела покрета, став Партије према синдикалним акцијама и друго.

Сукоб унутар руководства КПЈ и Независних синдиката у периоду између Трећег и Четвртог конгреса КПЈ 1926—1928. године обрађује Н. Јовановић у свом раду *О сукобима у вођству КПЈ и питању синдикалног јединства и руковођења Независним синдикатима 1926—1927. године*.⁹³

⁹⁰ Josip Cazi, *KPJ i sindikati*, Beograd 1959, 92.

⁹¹ Јован Дубовац, *Графички радници од Обзнане до I редовног конгреса Савеза графичких радника Југославије* (1922). *Токови револуције V*, Београд 1970, 279—309; Јован Дубовац, *Графички радници и графичка индустрија у Србији 1831—1940. године*. (Необјављена докторска дисертација брањена 1969. на Филозофском факултету у Београду).

⁹² Богумил Храбак, *Штрајк радника у трикотажи „Београдска текстилна индустрија а. д.“ 1926, Годишњак града Београда*, књ. VI, 1959, 229—261.

⁹³ Nadežda Jovanović, *O sukobima u vođstvu KPJ u pitanjima sindikalnog jedinstva i rukovođenja Nezavisnim sindikatima 1926—1927. godine, Istorija XX veka, Zbornik radova XII*, Beograd 1972, 425—442.

Допринос проучавању историје синдикалног покрета представљају и следећи радови: *Борба југословенског пролетаријата за скраћење радног дана* Берџа Гала; *Штрајкови рудара Србије*, колективно дело више аутора; *Тимочки железничари Борба Стаменковића*; *Железничари Србије 1918—1920*. Милице Миленковић; *Подсетник из револуционарне прошлости железничара Југославије* Миодраг Хаџикостић; *Штрајк аеронаутичких радника у Београду и Земуну 1940*. Богумила Храбака и Драгице Лазаревић, *Штрајк молерско-фарбарских радника у Београду* Жарка Јовановића, *Радни дан у старој Југославији* Данице Миљковић; *Положај и акције радничке класе Југославије у периоду пред други светски рат* Чедомир Бурђевића; *Привредни развитак Југославије* Сергија Димитријевића, *Сто година железница Југославије 1849—1949*. (Зборник чланака), *Злочин на Заложкој цести* Дејана Гајића, као и књига *БОТИЧ*⁹⁴ у којој се обрађује историја Савеза банкарских и индустријских чиновника Југославије.

Поводом јубиларних годишњица појавио се један број публицистичких радова бавећи се проблематиком синдикалног покрета. То су књиге *Четрдесет година борбе дрводелских радника*⁹⁵; *Двадесет пет година борбе текстилних и кожарских радника Србије 1919—1945*; *Текстилци Југославије и Металци Југославије*⁹⁶, у којима се у одговарајућој мери и обиму обрађује и синдикална проблематика Србије.

Наведена литература као и књиге *Педесет година револуционарног синдикалног покрета у Југославији* и *50 година револуционарног синдикалног покрета у Србији*⁹⁷, које су се појавиле у јубиларној, 1969. години, најочигледније показују да многи проблеми из

⁹⁴ Đerđ Gal, *Borba jugoslovenskog proletarijata za skraćenje radnog dana*, ЈИС, 1965, 4, 97—112; *Штрајкови рудара Србије* (редакциони одбор и аутори: Мирослав Николић, Даница Милић, Бранко Букић и Душан Антоновић), Београд 1967, 382; *Борбе Стаменковића, Железничари Ниша у радничком покрету и револуцији 1919—1945*, Ниш 1962, 207; *Тимочки железничари*, Ниш 1966, 266; *Милица Миленковић, Железничари Србије 1918—1920*, Београд 1971, 115; *Миодраг Хаџикостић, Подсетник из револуционарне прошлости железничара Југославије*, Београд 1970; *Богумил Храбак, Драгица Лазаревић, Штрајк аеронаутичких радника у Београду и Земуну 1940*, Београд 1960, 126; *Жарко Јовановић, Штрајк молерско-фарбарских радника 1936, Годишњак града Београда XIII*, 1966, 269—288; *Даница Миљковић, Радни дан у старој Југославији*, Београд 1952, 78; *Чедомир Бурђевић, Положај и акције радничке класе Југославије у периоду пред други светски рат*, Београд 1951, 110; *Sergije Dimitrijević, Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941. godine*, Београд 1962, 176; *Сто година железница Југославије 1849—1948*, (Zbirka članaka povodom stogodišnjice jugoslovenskih železnica), Београд 1951, 596; *Дејан Гајић, Злочин на Заложкој цести, Штрајк железничара 1920. године*, Београд 1951, 94; *Милорад Ашковић, Јерко Радмиловић и Новица Петровић, БОТИЧ — Савез банкарских осигуравајућих трговачких и индустријских чиновника Југославије 1902—1941*, Београд 1971, 576.

⁹⁵ *Četrdeset godina borbe drvodeljskih radnika*, Београд 1955, 137; (Приказ — Богумил Храбак, *Историјски гласник*, бр. 1—2, 1958).

⁹⁶ *25 година класне борбе текстилних и кожарских радника Србије 1919—1945*, Београд 1960, 442; *Tekstilci Jugoslavije*, (V. Banović, F. Kresan, I. Ramljak, Lj. Ristović), Zagreb 1066, 686; *Metalci Jugoslavije*, knj. I, *Metalci heroji*, (E. Mičković, I. Jožić), Zagreb 1967, 951.

⁹⁷ *Pedeset godina revolucionarnog sindikalnog pokreta u Jugoslaviji*, Београд 1969, 276; *50 година револуционарно-синдикалног покрета у Србији*, 1969, 116; *Приказ Радисе Новаковић, Pedeset godina revolucionarnog sindikalnog pokreta u Jugoslaviji, Prilozi za istoriju socijalizma VII*, Београд 1970.

историје синдикалног покрета још нису научно изучени и да је потребно још доста напора да би се историја синдикалног покрета научно целовито обрадила.

Неопроученост синдикалног покрета показује да се запоставља значај и улога масе, која се види управо кроз синдикате, и да се историја радничког покрета још увек своди на историју партијског вођства.

Радови из историје омладинског покрета

На основу књиге *Грађа за библиографију СКОЈ и омладински покрет 1919—1937. године*, која се појавила 1959. године под уредништвом Жарка Протића,⁹⁸ види се да се проблематиком СКОЈ-а и омладинског покрета до 1957. године тако-рећи научно још нико није почео бавити. Библиографија указује на наслове узете из дневних и омладинских листова и тек изузетно на студијске радове у часописима и зборницима. У највећем броју случајева наводе се говори, реферати и сећања професионалних омладинских политичких радника.⁹⁹

Нешто већа пажња поклања се историји омладинског покрета у вези са припремама за прославу четрдесетогодишњице КП и СКОЈ-а. Тим поводом изишле су из штампе књиге Воје Пекића *Савез комунистичке омладине Југославије између два рата* и Живомира Станковића, *Борбени пут СКОЈ-а*.¹⁰⁰ Такође се почело да ради и на књизи *Седм секретара СКОЈ-а*, која се појавила 1962. године¹⁰¹. Ови радови су претежно политичко-публицистичког карактера, рађени на основу савремене штампе, без научног апарата и без довољно критичности. Значајан прилог у изучавању проблематике омладинског и студентског покрета представљају радови Славољуба Цветковића *Напредни омладински покрет у Југославији 1919—1928.* и Милице Дамјановић, *Напредни покрет студената Београдског универзитета до 1929. године*,¹⁰² који су се појавили у 1966. години. Рађени су на основу исцрпног коришћења архивских материјала, штампе и сећања, опремљени научним апаратом са жељом да се догађаји објасне са што више научне објективности. Већи број прилога ових аутора објављен је у разним часописима и зборницима; од тих радова поменићемо следеће: *Прилог питању оснивања Савеза комунистичке омладине Југо-*

⁹⁸ *Ској и омладински покрет 1919—1957*, (Грађа за библиографију уредно Ж. Протић), Београд 1959, 132.

⁹⁹ *Ској и омладински покрет 1919—1957*, (Б. Храбак, *Историјски гласник*, бр. 3—4, 1959).

¹⁰⁰ Воја Пекић, *Savez Komunističke omladine Jugoslavije između dva rata 1919—1941*, Beograd 1959, 108. (Прикази: Тодор Стојков, *Историјски гласник* 1959, 3—4; Стипе Шувар, *Наше теме* 1959, III, 4); Живомир Станковић, *Borbени put Skoja*, Beograd 1959, 266. (Приказ: Бранко Петрановић, *Историјски гласник* 1959, 3—4).

¹⁰¹ Slobodan Petrović, *Sedam sekretara Skoja*, Beograd 1962, 620.

¹⁰² Slavoljub Cvetković, *Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919—1928*, Beograd 1966, 284. (Прикази: Јордан Јелић, *Наше теме* 1967, XI, 10; Борбе Јовановић, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1966, 3—4; Миленко Палић, *Историјски гласник* 1966, 4; Бранко Петрановић, *Историјски записи* 1967, XX, књ. IV, 1; Тодор Стојков, *Gledišta* 1967, VIII, 10; Дубравка Шкарица, *Putovi revolucije* 1968, IV, 4; Никола Живковић, *Vojno-istorijski glasnik* 1967, XVIII, 1); Милица Дамјановић, *Напредни покрет студената Београдског универзитета*, књ. I, Београд 1966, 173. (Прикази: Миро Антић, *Naše teme* 1967, XI, 10; Жарко Јовановић, *Putovi revolucije* 1967, III, 3).

славије, *О односима СКОЈ-а и КПЈ у периоду 1919—1928. године, Савез социјалистичке омладине Југославије и Појава индивидуалног терора код младих југословенских комуниста 1921. године* Славољуба Цветковића и *Клуб студената комуниста на Београдском универзитету 1919—1921. године* Милице Дамјановић.¹⁰³

У Зборнику Института за историју радничког покрета објављено је неколико запажених радова Мирољуба Васића, који се се бави проблематиком омладинског покрета из периода 1929—1941. године.¹⁰⁴ Из проблематике студентског покрета појавио се и рад Воје Ковачевића, *Бурне године Београдског универзитета* као и зборник текстова *Црвени универзитет 1919—1941.*¹⁰⁵ У зборнику текстова *Црвени универзитет*, поред оригиналних текстова Милице Дамјановић, Воје Пекића и Драгице Лазаревић, дају се сећања истакнутих учесника у студентском покрету у најважнијим акцијама које је организовао Београдски универзитет у периоду од 1919—1941. Тако да ова књига има и карактер мемоарске литературе и може истовремено служити као извор.

Поводом јубиларне педесетогодишњице СКОЈ-а појавила се књига *Омладински покрет Југославије 1919—1969. године*, колективно дело више аутора.¹⁰⁶ Књига је писана популарно, илустрована је сликама и факсимилом докумената и штампе, пригодна је, али и без веће научне вредности.

Поводом педесетогодишњице СКЈ и СКОЈ-а Универзитетски одбор у Београду приредио је *Зборник научних радова о студентском и омладинском покрету у Београду.*¹⁰⁷ Радове за *Зборник* дали су већ афирмисани научни радници, који су се проблематиком СКОЈ-а и омладинског покрета и раније бавили, тако да његова појава не значи само обележавање јубилеја већ и прилог изучавању борбене и револуционарне прошлости Београдског универзитета. Прилог изучавању омладинског и студентског покрета дали су у својим краћим радовима Јован Бојовић, *Напредни југословенски покрет у Прагу 1929—1935*, Младен Вукмановић и Лазар Ивановић, *Четврти април 1920. године*, Звонко Штаубрингер, *Конференција уједињења и I*

¹⁰³ Slavoljub Cvetković, *Prilog pitanju osnivanja Saveza komunističke omladine Jugoslavije, Istorija XX veka, Zbornik radova VI*, Beograd 1964, 213—244; *O odnosima Skoja i KPJ u periodu 1919—1928, Prilozi za istoriju socijalizma III*, Beograd 1966, 327—338; *Savez socijalističke omladine Jugoslavije (SSOJ), Istorija radničkog pokreta*, Zbornik radova IV, Beograd 1967, 181—197, *Pojava individualnog terora kod mladih jugoslovenskih komunista 1921; Istorija XX veka VII*, Beograd 1965, 453—492; Milica Damjanović, *Klub studenata komunista na Beogradskom univerzitetu 1919—1921, Arhivski almanah 1960*, 2—3, 225—238.

¹⁰⁴ Miroljub Vasić, *Mirovni pokret jugoslovenske omladine 1936, Istorija radničkog pokreta III*, Beograd 1966, 171—226; *Problem »reorganizacije« Skoja u periodu poleta revolucionarnog omladinskog pokreta u Jugoslaviji 1935—1936, Istorija radničkog pokreta IV*, Beograd 1967, 199—334; *Prilog izučavanju razvika Skoja i naprednog omladinskog pokreta u Jugoslaviji 1933—1934, Istorija radničkog pokreta II*, Beograd 1965, 159—295.

¹⁰⁵ Воја Ковачевић, *Бурне године Београдског универзитета 1935—1939*, Београд 1964, 128. (Приказ: Првослав Ралић, *Социјализам 1964*, VII, 9), *Црвени универзитет 1919—1941.* (Зборник текстова припремили: М. Дамјановић, М. Јевтић и М. Вукос), Београд 1966, 329.

¹⁰⁶ *Omladinski pokret Jugoslavije 1919—1969*, Beograd 1969, 408. (Уредник Душан Пленча, аутори: Славољуб Цветковић, Воја Рајчевић, Петар Качавенда, Здравко Илић, Душан Пленча и Ахмед Назечић).

¹⁰⁷ *Zbornik radova o studentском и омладинском револуционарном покрету на Београдском универзитету*, Beograd 1970, 291. (Аутори: Славољуб Цветковић, Борбе Станковић, Милица Дамјановић и др.).

конгрес Скоја као и М. Дамјановић својим радом *Фазе развоја и основна обележја студентског покрета на Београдском универзитету између два светска рата*.¹⁰⁸

Закључак

Као што се из наведених радова види, историјска литература о радничком покрету врло је бројна, разнородна и различитог квалитета. Она је била интересантна не само за историчаре већ и за публицисте, учеснике у покрету, и политичаре. Стога публицистички и политичко-научни прилози заузимају значајно место поред радова који се темеље првенствено на научноистраживачким резултатима. Из наведених публикација види се у којој је мери захваћена историја радничког покрета Србије. Пада у очи да осим наведених обимнијих чланака немамо још ни једне монографије у којој би био обрађен један дужи период партијске историје.

Међутим, сматрамо за период до Оснивачког конгреса и период, легалности с обзиром на већи број радова који ову проблематику захтевају са разних аспеката би се могло приступити писању синтезе историје радничког покрета.

Историја Партије од 1921. до 1929. године, као што се из наведених радова види, обрађена је у појединим периодима, и то само неки видови њене делатности.

Изучавање историје синдикалног и омладинског покрета, период 1918—1929. у Србији, само је делимично завршен. Обрађен је студентски и омладински покрет у целини и синдикални покрет у периоду илегалности. Положај радничке класе за период 1919—1929. такође је у целости обрађен.

Период од 1929. до 1941. изучен је знатно мање од периода до 1929. године. Нема ни једне целовите историје из било које проблематике (Партије, синдиката, омладине) из овога периода). Такође пада у очи да недостају расправе о појединим проблемима на којима су се већ испојила супротна гледишта, и код савременика и код истраживача, као што су национално питање, питање процене револуционарне ситуације и тактике Партије у различитим периодима. Затим, нису разрађени односи Партије и Коминтерне, КП и селаштва, КП и синдиката, као ни утицај који су развијенији раднички покрети других земаља имали на наш раднички покрет. Недостају биографије знаменитих личности, а такође још нису обрађени многи марксистички листови који су излазили у периоду између два светска рата, као што су *Класна борба*, *Комунист* и други који су одиграли значајну улогу у идејном уздизању чланства и организационом учвршењу Партије. Немамо праве марксистичке анализе догађаја процеса и промена у односима снага на подручју унутрашње политике. Реформистички део покрета знатно мање је изучен у Србији од револуционарног покрета.

На основу увида наведене радове уочавамо да се истраживачки суочавају са великим тешкоћама, у првом реду у погледу недостатка прворазредне архивске грађе, и да је пут ка реализацији пројеката

¹⁰⁸ Јован Војовић, *Napredni jugoslovenski studentski pokret u Pragu 1929—1935*, *JIC*, 1964, 4, 37—52; Lazar Ivanović, Mladen Vučkomanović, 4. april 1920, *Gledišta* II, 2; Zvonko Staubringer, *Konferencija ujedinjenja i Prvi kongres Skoja, Naše teme*, 1959, III, 3; М. Дамјановић, *Фазе развоја и основна обележја студентског покрета на Београдском универзитету између два светска рата*, *Токови револуције IV*, Београд 1971, 115—127.

из историје радничког покрета далеко спорији него што се то очекивало.

Проучавајући историју радничког покрета у националним оквирима и пратећи развој њене историографије уочили смо неке од методолошких проблема које ћемо овде истаћи. Пре свега, то је проблем односа онога што се у историји сваког народа или покрајине јавља као специфично национално и покрајинско и односа онога што је општејугословенско. Овај проблем, који је у основи методолошке природе и који са тих позиција треба решавати, рефлектује се и на положај постојећих историјских института, који се баве историјом радничког покрета и који су због одређеног политичког развоја доведени у финансијске тешкоће. Поставља се питање оправданости постојања ових института у вези с проблемом да ли историју радничког покрета треба проучавати и у националним и у југословенским оквирима?

По нашем мишљењу, постоји и један други проблем који држава истраживања и условљава одређену ускост у гледању на развој историје радничког покрета: то је заостајање проучавања историјских збивања из грађанске, привредне, политичке и културне историје насталих после 1918. године. Обиље материјала и обиље чињеница, богатство збивања и сва сложеност историјског развоја који настаје стварањем заједничке државе не дозвољава историчарима који се баве проблематиком радничког покрета да иду у шира историјска истраживања, због чега су принуђени да изоловано посматрају историју радничког покрета. Овде смо указали на једну објективну околност која условљава недостатак ширих анализа и праћења општих друштвених процеса у радовима који се баве овом проблематиком, а свакако да постоје и субјективни моменти који потичу и зависе од личности истраживача. Недостатак објективне научне критике у овој области свакако је један од разлога који утиче на квалитет радова. Чињеница да се тек 1972. године појавила једна потпуна библиографија радова из историје радничког покрета указује на очигледност занемаривања историографског развоја радничког покрета.

Без обзира на све слабости које постоје у историографији радничког покрета, науци треба омогућити што потпунији увид у историјску стварност и проучавање повезаности и конкретне узрочности збивања у прошлости.

Сматрамо да ће идејни преглед нашег времена омогућити друштвене услове који ће допринети и тумачењу раније прошлости и да за то даје подстицаја и сама стварност, која тражи афирмацију одређених историјских тековина.

Милица МИЛЕНКОВИЋ

Résumé

Milica Milenković

APERÇU DE L'ÉVOLUTION DE L'HISTORIOGRAPHIE DU MOUVEMENT OUVRIER EN SERBIE ENTRE DEUX GUERRES MONDIALES ÉTABLIE DANS L'INTERVALLE DE 1945 À 1973

Ce travail a été présenté, sous forme de rapport, comme matériel de discussion, à la consultation sur l'historiographie du mouvement ouvrier en Serbie entre deux guerres mondiales (1918—1941), tenue le 22 juin 1973 à Belgrade.

Dans le travail ont été groupées, chronologiquement et thématiquement, les publications ayant paru dans la période de 1945 à 1973. On y a relevé non

seulement les travaux qui traitent exclusivement les problèmes du mouvement ouvrier en Serbie, mais aussi ceux qui traitent les problèmes généraux yougoslaves ainsi que ceux, dans lesquels, dans le cadre de la Yougoslavie, a été comprise, dans une mesure adéquate, aussi la Serbie.

Dans la première partie du travail on a indiqué les publications qui contiennent les matériaux et les mémoires des participants au Mouvement. La seconde partie se rapporte à la littérature qui se divise, par son caractère, en manuels, rapports politiques, travaux politiques-scientifiques et travaux scientifiques et ces derniers sont divisés, à leur tour, selon les problèmes qu'ils traitent, en travaux sur l'histoire du Parti, des syndicats et sur l'histoire du mouvement de la jeunesse.

Dans la conclusion du travail on constate que les contributions publicistiques et politiques-scientifiques dans le domaine de l'histoire du mouvement ouvrier occupent une place aussi importante que sont basés en premier lieu sur les résultats de recherches scientifiques. A juger d'après le nombre et la qualité de travaux cités, qui se rapportent aux périodes particulières, il est évident que la période jusqu'au Congrès constitutif et la période de l'activité légale sont le mieux étudiées jusqu'à présent, ensuite la période jusqu'en 1929, tandis que la période de 1929 à 1941 l'est le moins. Dans le travail on a mis aussi en relief quelques problèmes méthodologiques et financiers qui influent sur le retardement de la réalisation des projets de l'histoire du mouvement ouvrier.